

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 45: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2016

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/d86ecfe3-1150-4d15-9c3b-5d702643190c>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: The article presents social relations in the sphere of intimate life among the ancient Greeks and Romans. Numerous archaeological finds give evidence of this: decorated vessels, pendants, amulets, wedding rings, cults, myths and legends, as well as written sources associated with intimate relations and customary practice. The National Museum of Bosnia and Herzegovina holds 74 objects of erotic nature from Antiquity.

Key words: erotic, ancient Greeks and Romans, cults, marriage, prostitution, homosexuality, paedophilia, mythology.

...ono što je posebno kod prominentnih je činjenica da ne mogu ništa za stalno sakriti. Tako se javnosti kad tad otvaraju ne samo njihovi stanovi, nego i spavaće sobe, pa sve najtananije tajne izlaze na vidjelo....
Plinije, Panegirici 83, I.

Uvod

Kao rezultat mnogobrojnih arheoloških istraživanja koja su organizirana na tlu Bosne i Hercegovine, ali i kolekcionarskih aktivnosti, danas se u antičkoj zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze predmeti na kojima postoje prikazi erotskog karaktera. Riječ je o privjescima, posudama, skulpturama, ali i urnama i arhitektonskim ulomcima na kojima postoje sadržaji ove prirode.

Kao i u mnogim drugim segmentima antičkog života, stari Rimljani su običaje vezane za svoju seksualnost umnogome temeljili na iskustvima antičkih Grka, ali i drugih naroda s kojima su dolazili u dodir. Vremenski najstariji erotski prikazi na širokom prostoru Evrope potiču iz razdoblja paleolita, a pripadaju umjetnosti pećinskog slikarstva i pojavi minijature figurina, poznatih pod općim nazivom "Venere". Ove figurine naglašenih dijelova ženskog tijela, poput bokova, grudi i stražnjice, interpretiraju se u kontekstu kulta plodnosti i pretpostavljenog matrijarhata.¹ U kasnijim razvijenim društvima,

mijenjao se ideal ljepote. Tako su predstave žena u egipatskom društvu mijenjane od žena s obli-nama, adolescentkinja, do predstava starijih i korpulentnijih žena.²

I na prostoru Mezopotamije, te u kasnijem bronzanom i željeznodobnom periodu,³ u minojskoj i kritskoj civilizaciji,⁴ zabilježen je značajan broj predmeta u kojima su prikazani ekspl-citni sadržaji muških i ženskih spolnih organa, seksualnih odnosa, ženski aktovi minijature i monumentalnih dimenzija.⁵ U ovim drevnim kulturama pravni okvir i status religije,⁶ žena, djece, robova,⁷ braka,⁸ majčinstva,⁹ koji već po svojoj prirodi tretiraju najintimnije odnose između ljudi, još su naglašeni.

² Graves-Brown 2010, 120.

³ Kukoč 2008, 61-72.

⁴ Rachet 1969.

⁵ Jovanović 2013, 3.

⁶ Wilkinson 2003, 139-162.

⁷ Gay 1996, 16, 146, 153 i 154; Jacq 1998, 244, 246-248; Graves-Brown 2010, 8, 33, 41, 44.

⁸ Feucht 1985, 55, 59, 65-68.

⁹ Gay 1993, 74, 84-106.

¹ Jovanović 2013, 3.

Antički Grci i svijet seksualnosti

Kada se govori o svim oblicima ljudskog intimnog života, mora se naglasiti značajna distinkcija između današnjeg i ondašnjeg pravnog, moralnog, vjerskog, društvenog i emocionalnog poimanja termina poput *homoseksualizma*, *lezbijstva*, *braka*, *pedofilije*, *biseksualnosti*, *heteroseksualnosti* i drugih terminoloških poveznica. Stavovi prema svim ovim pojavama vremenom su se mijenjali. Tako su neke pojave od faze potpune osude i ignoriranja prešle u otvoreno i društveno prihvatljivo ponašanje.¹⁰

Uz pisane izvore, mnogobrojni materijalni ostaci, poput slikane grčke keramike, pokazuju čitav spektar složenih seksualnih i emotivnih odnosa koji su vladali kod antičkih Grka.¹¹ Mnoge antičke vaze obiluju scenama sirovog seksa, za koji se smatra da se dešavao na kraju simpozija. Iz savremene perspektive, a u nedostatku nekih pouzdanijih pisanih izvora, teško je procijeniti u kojem su stepenu ove slike bile izraz fantazije, a koliko stvarnih okolnosti.¹² Pedofilija, homoseksualizam, prostitucija, orgije, ali i najčešći uzorni bračni život samo su sumarno navedene vrste odnosa koji su zabilježeni. Ovaj segment je bio u najdirektnijoj vezi s mitološko-religijskim životom, ali i pravnim sistemom, koji je definirao običajnost vezanu za intimni život ljudi. Već iz proučavanja grčke mitologije možemo uočiti da grčka božanstva nisu bila imuna na seksualne odnose. U sačuvanim izvorima, poput Homorovih Ilijade i Odiseje te Heziodove Teogonije, opisani su detalji njihovog intimnog života.¹³ Zabilježen je čitav niz događaja koji opisuju ljubavne odnose pojedinih bogova i boginja, njihove vanbračne i brakom stečene djece, ljubavnika i ljubavnica,¹⁴ ali i karakternih crta protagonista vezanih za ovaj segment. Tako se boginja Hera zbog preljuba svoga supruga često prikazuje kao histerična osoba.¹⁵ Kriteriji društvenih odnosa bili su znatno drugačije koncipirani nego danas. Tako pojava nekih oblika pedofilije nije smatrana

nastranom, a Eros je bio zaštitnik veze između muškaraca i dječaka.

Pojava pedofilije

Od VI do IV stoljeća stare ere pojam "grčka ljubav" bila je upravo rezervirana za odnos između muškaraca i dječaka. U ovom odnosu zreo muškarac je bio "učitelj" koji je svoje iskustvo i teorijsko znanje o seksualnosti, ali i o moralnim i etičkim vrlinama, ratničkoj hrabrosti i prijateljstvu, prenosio na svog mlađeg ljubavnika – dječaka. Zbog ovih razloga je u antičkoj Grčkoj, napose u Ateni, pedofilija bila u funkciji pedagoškog odgoja, prihvaćena od strane pojedinih aristokratskih krugova. Njen je osnovni cilj bio formiranje "dobrih, poštenih, vaspitanih, lijepih i zgodnih" dječaka, koji se trebaju formirati u časne grčke građane. Poznato je da su Sofoklo, Pindar i Eshil podržavali ovakav odnos između učitelja i adolescenata (efeba).¹⁶ To su mogli biti dječaci od 12 do 17 godina. Ovakav zakonski prihvatljiv odnos morao je biti sankcioniran ako bi se nastavio nakon početka rasta brade kod mladića. Ipak, veći dio ondašnjih mislećih ljudi, pjesnika, filozofa, smatrao je da je ova pojava neprihvatljiva. Među njima isticao se Aristofan, koji je podjednako osuđivao i pedofiliju i homoseksualizam.¹⁷

Pojava homoseksualizma

Još u najstarijim poznatim civilizacijama, poput hetitske¹⁸ i mezopotamske, istospolni odnosi društveno su tolerirani. U nekim sredinama, poput starog Egipta, cjelokupan odnos prema intimnom ljudskom životu bio je povezan s plodnošću. Stari Egipćani znali su za homoseksualnost, ali ona nije bila društveno prihvaćena.¹⁹

Nakon oslobođanja Jevreja iz babilonskog sužanjstva, jevrejski vjerezakon je u pravno-administrativnoj organizaciji braka počeo zvanično sankcionirati svaki oblik spolne aktivnosti osim heteroseksualnog. Ove nazore u kršćansku tra-

¹⁰ Giunio 2015, 37.

¹¹ O erotskim djelima u grčkoj umjetnosti vidi Mercadé 1968.

¹² Grupa autora 2007, 217.

¹³ Jovanović 2013, 3.

¹⁴ Srejić / Cermanović 2000, 29, 69-70, 116-119, 145-146, 355-357, 360, 458-460 i 473.

¹⁵ Roberts 1994, 24-25.

¹⁶ Upravo jedna od slikanih vaza iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine prikazuje scenu nagog efeba pred učiteljom (katalog br. 56, Tab. 21) te efeba u društvu erota (katalog br. 28, Tab. 8, 28).

¹⁷ Jovanović 2013, 4.

¹⁸ O Hetitima: Zamarovsky 1965.

¹⁹ Graves-Brown 2010, 99-100.

diciju kasnije prenosi apostol Pavle.²⁰ Ovaj generalni stav formiran je i kroz svete tekstove Starog i Novog Zavjeta.²¹

Kao i u pojavi pedofilije, i kod homoseksualizma²² u antičko doba postojala su oprečna mišljenja.²³ Pored onih koji su odobravali ovakav odnos dvije osobe istog spola, postojali su i oni koji su se tome otvoreno suprotstavljali. Među ovom grupom ističu se Platon i njegov glasoviti učenik Aristotel. Obojica su smatrali da je homoseksualizam neprirodan te da je rezultat nedostatka samokontrole i pretjerane "raznježenosti". Iz sačuvanih pisanih izvora saznajemo da je međumuška ljubav u najvećem broju slučajeva definirana kao platonska, bez fizičkog kontakta. Ovome u prilog ide i podatak da na grčkim slikanim vazama nisu prikazivane, ili je to bilo u malobrojnim slučajevima, scene muškog analnog odnosa.²⁴ On se smatrao prljavim, nepristojnim i odvratnim, a sam analni odnos bio je prihvatljiv samo u kontaktu muškarca i žene i u prakticiranju s muškom prostitutkom.²⁵ Heteroseksualnost se ocjenjivala kao vredniji i važniji oblik spolne aktivnosti i s općedruštenog, moralnog i vjerskog stajališta.²⁶

Kada je u pitanju ženski homoseksualizam, može se pretpostaviti njegovo postojanje. Ipak, nije smatran odveć zanimljivim te je razmjerno slabo zastupljen u grčkim pisanim izvorima i slikanim djelima. Među istaknutijim potvrđama ovog vida seksualnosti ističe se pjesnikinja Sapfo,²⁷ koja je na otoku Lezbu osnovala školu za ples i poeziju. Iz naziva otoka i potiče termin koji se definira kao lezbejstvo.²⁸ Pojava istospolnih veza među ženskom populacijom na otoku

Lezbu može se tumačiti prisustvom žena na otoku u zatvorenoj sredini, bez doticaja s vanjskim svijetom. Slične društvene okolnosti i nedostatak pristupa ženskom društvu učinile su da se homoseksualizam tolerira u spartanskom društvu, prvenstveno u okolnostima života u vojnim jedinicama na duži period.²⁹ Slično kao i u grčkom društvu, i kod antičkih Rimljana se ženska homoseksualnost ignorirala ili čak tolerirala kao sporedna i beznačajna forma seksualnih odnosa.³⁰ Postoje samo neke sporadične informacije o istospolnim odnosima između žena. Za razliku od antičkih Grka, stari Rimljani su strogo zabranjivali homoseksualizam u vojsci. Zabilježeni su i slučajevi kažnjavanja smrću prekršitelja ove zabrane.³¹ Prema ondašnjem zakonu koji je nosio naziv *Lex Scantinia*, definirane su zabranjene forme istospolnih kontakata. Tako je ovaj oblik tjelesnog kontakta bio u načelu zabranjen, ali se zabrana nije odnosila na odnos s robovima, i to kada gospodar ima aktivnu ulogu, čak i mimo volje samog roba. Odbacivanja i zakonske sankcije vremenom su ublažavane. Tako je poznato da je već oko 200. godine stare ere postojao kvart u Rimu gdje su se okupljale osobe sklone ovoj vrsti užitka. Luke i mornari te rimske kupelji bila su mjesta za nalaženje istospolnih partnera. Istospolni brakovi, iako ekstremno rijetki, ipak su bili zabilježeni. Jedan od prvih za koji se zna jest brak cara Nerona, koji je u nekoliko navrata organizirao vjenčanja s drugim muškarcima. Pravnih prepreka za ovo nije bilo jer se brak definirao kao privatni ugovor dvije slobodne strane.³² Među istaknutijim vladarima koji su vlastitim primjerom poticali istospolne veze bio je car Hadrijan, koji je bio u vezi s grčkim mladićem Antonojem, nakon čije smrti ga proglašava bogom i gradi mu hramove.³³ Česti su i sačuvani pisani rimski izvori, koji žestoko osuđuju ovu vrstu ljubavi.³⁴ S druge strane, nalazimo i pregršt primjera upravo istospolnih odnosa, od čega se najveći broj ipak odnosio na višu klasu, i to njen najekscentričniji dio. Analiza sačuvanih grafita s različitim lascivnim sadržajima, koji su pronađeni u Pompejima, ipak ide u prilog činjenici da

²⁰ Košiček 1963, 103-104.

²¹ De Kruijf / Vollebregt 1972.

²² Rojben 1971, 139. Termin homoseksualizma podrazumijeva snažno tjelesno i emocionalno interesovanje za osobe istog spola.

²³ Mnoge detalje o ovoj pojavi saznajemo iz sačuvanih rimskih književnih djela: Richlin 1992, 220.

²⁴ Iznijeta činjenica se odnosi na sam polni akt, dok su scene koje se mogu tumačiti kao homoseksualne zabilježene u znatnom broju slučajeva kod antičkih Grka. Giunio 2015, 37.

²⁵ Jovanović 2013, 4-5.

²⁶ Košiček 1963, 98.

²⁷ Za ime ove pjesnikinje veže se i tragična priča o neuzvraćenoj ljubavi koju je gajila prema nekom muškarcu, nakon čega je izvršila samoubistvo. Bila je udata i imala je dijete. Leksikon antičkih autora 1996, 520; Jovanović 2013, 6.

²⁸ Jovanović 2013, 5-6.

²⁹ Jovanović 2013, 11.

³⁰ Giunio 2015, 39-40; Jovanović 2013, 11.

³¹ Jovanović 2013, 11.

³² Giunio 2015, 38.

³³ Giunio 2015, 39.

³⁴ *Quint. II, 2*, 14-15.

je heteroseksualni odnos bio ubjedljivo najviše zastupljen.³⁵ Kroz sve vrijeme antičkog Rima naglašavalo se da je običaj homoseksualnosti u Rim došao putem grčkog utjecaja³⁶ te da je to primarno grčki običaj.³⁷

Iako iz znatno oskudnijih izvora, nauka potvrđuje i postojanje zoofilije. Ova devijacija imala je kultno značenje u antičkoj Grčkoj. Na grčkim slikanim keramičkim posudama prikazivali su se sileni i satiri, a na rimskim svjetiljkama i prizori općenja žena i magaraca. Za ovaj čin veže se i priča o avanturama mladića Lucijusa koji se putujući Tesalijom u jednom trenutku preobrazio u magarca. Unatoč činjenici da je u magarećem obliku, jedna djevojka je imala želju da bude u ljubavnoj vezi s njim.³⁸ U sličnom ozračju egzistira i legenda o Pasifaji, ženi kralja Minoja, koja je bila zaljubljena u bika.³⁹

Prostitucija u staroj Grčkoj i Rimu

Kada je u pitanju prostitucija, stari su Grci pravili jasnu distinkciju između muške i ženske prostitucije.⁴⁰ Za razliku od ženske, muška prostitucija bila je oštro osuđivana u atenskom društvu. Ako se dešavala, to je bilo samo u diskreciji, bez mogućnosti javnog djelovanja, za razliku od ženske prostitucije. U kasnijem periodu, u Ateni su postojali bordeli s muškim prostitutkama kojima su oduzeta sva građanska prava. Stranci su se mogli baviti prostitucijom nekažnjeno te su smjeli i voditi javne kuće, uz plaćanje poreza. Razlog je ležao u činjenici da su stranci smatrani građanima drugog reda.⁴¹

Potpuno druga slika odnosi se na pojavu ženske prostitucije, koja je bila značajno prisutna u antičkoj Grčkoj. Mnogobrojni likovni prikazi i književni komadi potvrđuju ovu pojavu. Za razliku od muške, ženska prostitucija nije kažnjavana, a žene koje su se bavile ovim poslom bile su organizirane na različite načine. Izvori navode više kategorija prostitutki. Među njima se ističu

svećenice prostitutke, koje su služile u Afroditi-nom hramu, gdje su se podavale posjetiteljima hrama i skupljale priloge za humanitarne svrhe.⁴² Razmjerno čest slučaj bio je kada su u pitanju bile dobrovoljke koje su tu vrstu djelatnosti obavljale neko ograničeno vrijeme, što se smatralo nekom vrstom misionarskog djelovanja. Nakon isteka vremena posvećenog ovom zanimanju, vraćale su se svojim porodicama i muževima, ali s povećanim ugledom.⁴³ O ovom fenomenu govore nam Strabon i Herodot.⁴⁴

Pored njih, postojale su i elegantne kurtizane, predane konkubine, kao i jeftine prostitutke. Sve ove grupe prostitutki imale su primaran zadatak da zabave i opuste mušku populaciju izvan braka. Tako su kurtizane iznimne ljepote često bile i visoko obrazovane. Zbog velikih nameta koje su morale plaćati, prostitutke su bile primorane da primaju mnogobrojne muškarce. U ovu kategoriju kurtizana spadale su i sviračice i plesačice, koje su i tim vještinama muškarcima uljepšavale trenutke provedene s njima. Na najnižoj razini nalazile su se jeftine prostitutke koje su bile namijenjene muškarcima nižeg socijalnog sloja.⁴⁵ Prostitutke najvišeg sloja u grčkom su društvu ne tako rijetko imale i zapažen društveni život. Tim prije ako se ima u vidu činjenica da su udate supruge, majke, sestre i kćeri bile prilično daleko od javnog društvenog života. Zbog toga su visoko rangirane prostitutke često oko sebe okupljale državnike, naučnike, mislioce, umjetnike, književnike. Tako je i u zlatno Periklovo doba zabilježena situacija da je i sam Perikle oženio jednu od ovih dama, poznatu Aspaziju.⁴⁶ Grčka tradicija uvodi i posebno organiziran skup, *simpozij*, koji je služio za društveno okupljanje muškaraca koji su razgovarali, jeli, pili, plesali i zabavljali se uz prisustvo prostitutki.⁴⁷ Ova okupljanja, često u privatnim kućama, podrazumijevala su izostanak uglednih suprugaa, majki i kćerki. Bila su puna erotskog naboja i atmosfere sirovog spolnog užitka. Jedan od pisanih izvora koji nam govori o ovako organiziranim simpozijima je

³⁵ Laurence 2010, 79-80.

³⁶ Grupa autora 2013, 77.

³⁷ *Corn. Nep.* pr. 4-8; *Cic. Tusc.* V, 58; *Cic. Tusc.* IV, 70; *Cic. Rep.* IV, 3.

³⁸ Jovanović 2013, 10.

³⁹ Srejović / Cermanović 2000, 322-323.

⁴⁰ Osnovna definicija prostitucije podrazumijeva trgovinu seksualnim uslugama. Ballarin 1968, 90.

⁴¹ Jovanović 2013, 5.

⁴² Jovanović 2013, 5.

⁴³ Rojben 1971, 211.

⁴⁴ O pojavi tzv. hramovne prostitucije postoje razmimoilaženja. Obradović 2010, 252-257.

⁴⁵ Jovanović 2013, 5.

⁴⁶ Palić 1966, 240-241.

⁴⁷ Na jednoj grčkoj slikanoj vazi vrlo su vjerno dočarani trenuci provedeni u ovakvom okupljanju. Grupa autora 2007, 212 i 217.

i Ksenofontovo djelo *Gozba*, gdje se do u tančine opisuje jedno ovakvo sijelo.⁴⁸ Tokom ovih druženja, koje su gotovo po pravilu organizirali bogatiji građani, učesnici su lješkarili na divanima, vršili libaciju u čast bogova, vodili filozofske rasprave te na kraju bili sudionicima seksualne zabave. Bogati Grci su u svojim tzv. “muškim sobama”, poznatim pod terminom *andron*, ugošćavali prijatelje te im nudili skupocjenu hranu, piće, vino i prostitutke hetere. Ovakve grupe prijatelja često su međusobno sarađivale po različitim političkim i sudbenim poslovima, formirajući pritom svojevrzne političke interesne grupacije.⁴⁹ U antičkoj Grčkoj su ostala zabilježena svjedočanstva i o najskupljijoj i najelegantnijoj bludnici, čije su grudi bile poznate po čitavoj Heladi. Njeno ime je bilo Laida. Njene usluge bile su iznimno skupe.⁵⁰

Institucija konkubinata bila je posebno definirana kao neka vrsta izvanbračne zajednice. Konkubine su živjele s jednim muškarcem u vezi koja nije bila ozakonjena brakom, ali su u pravima bile gotovo izjednačene s vjenčanim suprugama.⁵¹ Ova tradicija se nastavila i ima direktne paralele u starom Rimu.⁵²

I u antičkom Rimu prostitucija je imala definiran status i bila je legalna.⁵³ O raširenosti ove pojave govori i činjenica da se u Rimu obilježavao blagdan *luperkalija* – praznik prostitucije.⁵⁴ Spolni čin s prostitutkom nije smatran preljubom. Grijehom je tretiran isključivo odnos s udatom ženom ili udovicom. Ovakve veze, ako bi rezultirale rađanjem djece, gotovo po pravilu su stvarale pravne probleme u načinima određivanja nasljednika, bez obzira na očite činjenice.⁵⁵ I ljudi iz najviših društvenih krugova mogli su koristiti usluge prostitutki, pod uvjetom da su iskazivali javnu umjerenost.⁵⁶ Prema nekim izvorima, u rimskim termama postojali su robovi zaduženi za svlačionicu, koji su se uz ovo bavili i prostitucijom. Dokaz ovih aktivnosti su i otkrivene *spintrije* – vrste žetona za igru ili garderobu u javnim kućama,⁵⁷ a takav jedan primjerak pronađen

je i na lokalitetu Mogorjela (inv. br. 3143). Isto tako, aktivnosti vezane za prostituciju vidljive su i na zidovima prostorija javnih kuća, koji su bili oslikani erotskim prikazima. Prostitutke koje su radile na tim mjestima bile su uglavnom grčke robinje. Ovo se potvrđuje i ispisanim grafitima,⁵⁸ gdje se vide njihova imena na zidovima soba. Ovi prostori često su bili neuvjetni, mali, zagušljivi, prljavi, lišeni i najosnovnije intimnosti, jer na ulazima u pojedinačne sobe često nije bilo čak ni zastora.⁵⁹ Na ulazima u pojedinačne sobe stajali su natpisi s opisima i vrstama usluga koju dotična prostitutka nudi, cjenovnik, kada je slobodna, a kada zauzeta te drugi slični podaci.⁶⁰ Prostitutke su ležale na kamenim krevetima, a cijena njihovih usluga bila je prilično mala. Za jedan “kupljeni” seksualni čin moglo se kupiti dvije do osam čaša vina⁶¹ te je poslovično poznato da su ove usluge bile iznimno jeftine.⁶²

Rimsko zakonodavstvo poznavalo je i više kategorija prostitutki. Pored slobodnih žena koje su samostalno vodile ovaj posao, jedan dio njih posao je organizirao i pod rukovođenjem svodnika ili čak vlastite majke. S tim u vezi postojale su čak u administrativnom kontekstu registrirane i ne-registrirane prostitutke. Ako su prostitutke bile slobodne, uvrštavane su u grupu “sramotnih” te nisu uživale pravnu zaštitu, poput ostalih rimskih građana.⁶³

Mnogobrojni su bili razlozi bavljenja prostitucijom. Tako su, pored robinja koje su potpuno legalno mogle biti prisiljavane na ovaj čin, jer su smatrane isključivo imovinom, postojale i žene koje su se odlučile na ovakav način priskrbljivati sredstva za svakodnevni život. Robinje su u nekim situacijama njihovi vlasnici posebnom pravnom klauzulom štitili u kupoprodajnim transakcijama, kako bi kod novog vlasnika bile zaštićene od prisilnog bavljenja prostitucijom.⁶⁴

U civilnoj sferi života Rimljani su mogli imati istospolne veze s robovima⁶⁵ i muškim prostitut-

⁴⁸ Grupa autora 2007, 216.

⁴⁹ Grupa autora 2007, 213 i 218.

⁵⁰ Kirigin 2007, 126.

⁵¹ Jovanović 2013, 5.

⁵² Sanader 2002, 89-95.

⁵³ Edwards 1997, 5-111.

⁵⁴ Palić 1966, 242.

⁵⁵ Fantham 2011, 115-143.

⁵⁶ Giunio 2015, 27.

⁵⁷ Buljević 2008, 201-221.

⁵⁸ Richlin 1992, 81.

⁵⁹ Giunio 2015, 31-36.

⁶⁰ Ibid., 35-36.

⁶¹ Jovanović 2013, 9.

⁶² Stumpp 1998, 214-229.

⁶³ Giunio 2015, 27-28.

⁶⁴ McGinn 1998, 171 i 293.

⁶⁵ O raširenosti prisustva robova zorno govori podatak da je i do 35% ukupnog stanovništva Italije bilo robovskog porijekla. Busuladžić 2014, 126.

kama.⁶⁶ Te su veze tolerirane, ali ne i javno odobravane.⁶⁷ U nekim okolnostima prostituciju su Rimljani čak smatrali i korisnom. Naime, kod ulaska u brak, očekivalo se da mladenka bude mlada, nevina i neiskusna. Za muškarca se smatralo da treba biti stariji i iskusn. Da bi stekao to iskustvo, morao je imati priliku konzumirati seksualna iskustva. Pored vlastitih robinja, robinja prijatelja i rodbine, imao je nadohvat ruke i prostitutke, posebno hetere i kurtizane, koje su smatrane profinjenim i skupljim verzijama prodavačica ljubavi.⁶⁸ Ove posljednje kategorije bile su posebno obučene i vrlo često su, pored primarnih obaveza, bile obučene da glume, recitiraju, pjevaju, sviraju, plešu, a ovi poslovi smatrani su neodvojivim dijelom posla prostitutke.⁶⁹

Jedna od obaveza sistema kontrole, ali i samih prostitutki, bilo je čuvanje zdravlja i sprečavanje neželjenih trudnoća. Dugotrajno iskustvo se pojedinačno prenosilo, a postojala je čitava lepeza načina kontracepcije,⁷⁰ bazirana na prirodnim metodama i upotrebi prirodnih preparata. Posvećivana je posebna pažnja plodnim danima te su iznalaženi načini fizičkog sprečavanja začeca.⁷¹ Izvori nam posebno potvrđuju široko rasprostranjenu kontracepciju u rimskom Egiptu. Spisi antičkih ljekara govore o primjeni vaginalnih aplikatora, poput kedrove smole, sirćeta ili maslinovog ulja prije intimnih odnosa, te različitih napitaka i nošenje magijskih amuleta. Prema antičkom shvatanju, kontracepcija je bila ženska briga.⁷² Medicina je poznavala i načine izvođenja pobačaja kao krajnje mjere, a vodilo se računa i o oboljenjima poput sifilisa, gonoreje i drugih veneričnih bolesti.⁷³

Postojao je niz zakonskih rješenja koja su na razne načine pokušavala regulirati ovu oblast. Glasoviti zakoni koji su tretirali prostituciju, ali i bračni i intimni život, jesu Augustovi zakoni. Ovom su se problematikom kroz zakone su ba-

vili i vladari poput Kaligule i Aleksandra Severa. Sva ova rješenja uglavnom su se odnosila na način kako ubirati različite namete, a moralni segment je gotovo u cijelosti izostao.⁷⁴ Ako ga je bilo u formi nekih ograničenja, pronalazili su se načini njegovog dezavuiranja, relativiziranja i ignoriranja.⁷⁵

Kada se govori o mjestima na kojima se prostitucija odvijala, pisani izvori i arheološki tragovi potvrđuju činjenicu da su ona bila različita. Pored uličnih prostitutki, koje su se nage izlagale pogledima eventualno zainteresiranih, postojale su i javne kuće,⁷⁶ ali i objekti u kojima su iznajmljivane prostorije, odnosno sobe,⁷⁷ te gostionice i kupališta gdje je organizirana prostitucija.⁷⁸ U antičkom Rimu, kao i drugim gradovima, nisu postojale posebne četvrti, nego su bordeli i slični sadržaji postojali u pojedinim kvartovima bez ikakvog reda i bez obzira na društveni sadržaj pojedinog kvarta.⁷⁹ Ostaci objekata koji su najvjerovatnije bili bordeli pronađeni su u Pompejima, a pretpostavlja se da ih je bilo oko trideset pet. Osnovni determinirajući element za određivanje funkcije objekta bile su glasovite freske s eksplisnim erotskim scenama,⁸⁰ kao i raspored samih prostorija.⁸¹ U gradu Rimu, najveća koncentracija javnih kuća bila je na području između brežuljaka Eskvilina i Celija, gdje su se nalazile tržnica, krčme, trgovine i kasarna.⁸²

O permanentnom postojanju ovog društvenog fenomena dovoljno govori podatak da ni sveti tekstovi nisu ostali imuni na njihovu pojavu. Tako se u Svetom pismu različiti termini koji podrazumijevaju prostituciju spominju na više desetina mjesta. Drevni Jevreji prvi su osuđivali postojanje nemoralnih žena, ali su u fokusu bile regule usmjerene protiv Jevrejki koje su se bavile ovom vrstom aktivnosti. Prisustvo strankinja prostitutki ipak se toleriralo.⁸³

⁶⁶ Analiza pisanih izvora te pronađenih arheoloških predmeta neuporedivo više govori o ženskoj, nego muškoj prostituciji, što je rezultat patrijarhalnih društvenih odnosa, ali i većeg učešća muškaraca u kreiranju sačuvanih izvora (književnika, političara, vladara, aristokrata, mislilaca i slično).

⁶⁷ Jovanović 2013, 11.

⁶⁸ Sanader 2002, 93.

⁶⁹ Giunio 2015, 29.

⁷⁰ Knibiehler 2004, 56-57.

⁷¹ Giunio 2015, 29.

⁷² Pelcer 2007, 177-186.

⁷³ Novak 2008, 107.

⁷⁴ Giunio 2015, 30-31.

⁷⁵ Knapp 2013, 239.

⁷⁶ Giunio 2015, 31.

⁷⁷ Knapp 2013, 248.

⁷⁸ Giunio 2015, 34.

⁷⁹ Knapp 2013, 242.

⁸⁰ Ovakvi prizori pronađeni su i u privatnim objektima i kućama za stanovanje, mahom bogatijih osoba. Giunio 2015, 37.

⁸¹ Ibid., 31-36.

⁸² Coarelli 1997, 200-239.

⁸³ Rojben 1971, 210-211.

Institucija braka u antičkom društvu

Kada je u pitanju erotski prikaz braka u grčkim djelima, oni su vrlo rijetki ili ih u nekim kategorijama uopće nema. Brak je smatran institucijom koja je primarno predviđena za nastavak vrste i roda, a nije bio povezivan s užitkom. Ovo znači da su svi seksualni prikazi orgija, koitusa, golih žena i muškaraca te seksualnih pomagala bili prvenstveno prikaz prostitutki, a nikako zakonitih supruge.⁸⁴

Kao i kod drugih starih društava, i kod antičkih Grka ženi je nametnuta obaveza rađanja potomstva i čuvanja kuće i porodice. Muškarac je, s druge strane, bio društveno aktivan u svom politiku te je kao takav imao i velike seksualne slobode.

Rimljani su nastavili primjenjivati osnovne društvene norme vezane za instituciju braka. U rimskom pravnom poretku okosnica društva je bio brak.⁸⁵ Ovakva porodična zajednica počivala je na monogamnom braku. Brak je tretiran kao trajna zajednica života između muškarca i žene, ali pod dominacijom muškarca.⁸⁶ Od ove se institucije tražilo da namjera bude trajna i ta se volja zvala *affectio maritalis*. Za valjanost rimskog braka spolno općenje nije bilo neophodno.⁸⁷ Pored ove teorijski uspostavljene regule, u praksi su se dešavale različite organizacione forme koje su definirale odnose između muškaraca i žena. Mnogobrojni su stari pravni spisi koji su regulirali bračnu zajednicu. Pored sačuvanog Zakona 12 tablica,⁸⁸ brak su kodificirali još i mnogi drugi zakonic, poput *Lex Canuelia*,⁸⁹ *Lex Voconia*, *Lex Iulia de martitadanis ordinibus*, *Lex Aelia Sentia* i mnogi drugi.⁹⁰ Vladar koji je ostavio dubokog traga u zakonskim rješenjima i definiranju slojevitih međuljudskih odnosa, brakova, ljubavnica, ljubavnika, robinja i robova, odnosa između gospodara i robova, devijantnih spolnih zajednica, jest August.⁹¹ Njegovim zakonom *Lex de ordinibus maritandis*, pokušano je s uvođenjem nekog reda u ovu materiju. Zakonom je preciziran red

i način sklapanja brakova, ali i načini razvoda⁹² te okolnosti vezane za to.⁹³ Tekovine njegovih zakona prenosile su se i kasnije u Konstantinovim,⁹⁴ Justinijanovim⁹⁵ i Teodosijevim⁹⁶ zakonima i bile su prisutne u formi srednjovjekovnih kodeksa. Brak je u Rimu predstavljao ugovorenu interesnu zajednicu. Ono što predstavlja specifičnost ovog braka jest nepostojanje bilo kakvih prava i obaveza.⁹⁷ Od ključnog je značaja bila vlast muškarca. Za uspjeh braka bilo je neophodno zadovoljiti porodične, političke i ekonomske razloge. Pojam ljubavi, simpatija ili bilo kakvih drugih emocionalnih odnosa bio je rezerviran za odnose izvan braka. Zaljubljenost je smatrana manom iz koje proizilazi umanjena racionalnost. Javno iskazivanje nježnosti, čak i poljubac u obraz, smatrano je društveno neprihvatljivim. Brak je bio samo oblik odanosti te instrument za dobijanje djece koja će obezbijediti identitet potomstva. Vrhunac ove činjenice potvrđuju i mnoga literarna djela koja svjedoče o insistiranju bezrodne supruge za razvodom, kako bi se njen muž ponovo oženio i dobio djecu s drugom ženom. Postojao je i period zaruka – *sponsalia*.⁹⁸ Ovo razdoblje moglo je trajati i godinama, ako su roditelji zaručili djecu još u djetinjstvu. Zaruke su predstavljane kao javno dato obećanje dvije strane, pred familijom i prijateljima, na za to pripremljenoj gozbi.⁹⁹ Zaruke su smatrane realiziranim kada bi zaručnik dao zaručnici mnoge poklone, uključujući prsten, koji je mogao da bude od zlata, srebra ili češće od željeza i koji je stavljan na prstenjak.¹⁰⁰ Željezni prsten je bio simbol vječnog ugovora i trajne veze.¹⁰¹

Vremenom je rimska pravna nauka, u simbiozi s tradicijom i iskustvima drugih naroda koje su pokoravali, formirala više oblika sklapanja brakova. Prvi oblik braka predstavljao je brak manusom, kojim je žena dovođena pod vlast muža. Postojala su tri načina sklapanja braka pod manusom: *confarreatio*, *coemptio* i *usus*.¹⁰² *Confarre-*

⁸⁴ Jovanović 2013, 6.

⁸⁵ Mnogobrojni nadgrobni spomenici bračnih parova svjedoče o ovim činjenicama. Grupa autora 2015, 81.

⁸⁶ Nathan 2000, 15 i 18.

⁸⁷ Horvat 1954, 115; Staples 2004, 85.

⁸⁸ Bujuklić 2005, 572-577.

⁸⁹ Maškin 2002, 98.

⁹⁰ Hersch 2010, 19-55.

⁹¹ Sanader 2002, 91.

⁹² Horvat 1954, 119-120.

⁹³ Giunio 2015, 24.

⁹⁴ Dixon 1992, 109.

⁹⁵ Sanader 2002, 91.

⁹⁶ Giunio 2015, 15.

⁹⁷ Grupa autora 2013, 90-91.

⁹⁸ Horvat 1954, 120.

⁹⁹ Šarac / Lučić 2006, 78.

¹⁰⁰ Carcopino 1981, 88.

¹⁰¹ Giunio 2015, 15-17.

¹⁰² Šarac / Lučić 2006, 76.

*atio*¹⁰³ je predstavljalo svečano patricijsko sklapanje braka uz prisustvo svećenika, deseterice svjedoka, prinošenje žrtava Jupiteru i drugih detalja kojima je osiguravan legitimitet, jer su u nekim slučajevima nosioci sklapanja bili djeca.¹⁰⁴ Drugi oblik bio je poznat pod terminom *coemptio*¹⁰⁵ i predstavljao je fiktivnu prodaju kćerke od strane oca budućem suprugu.¹⁰⁶ Treća forma zvala se *usus*¹⁰⁷ i njome se legalizirala zajednica između plebejca i patricijke nakon godinu dana provedenog u zajedničkom životu u obliku konkubinata. Nakon isteka ovog vremena, žena bi automatski potpadala pod vlast muža,¹⁰⁸ što je često zaobilazeno formalnim odlaskom od kuće na tri dana i noći.¹⁰⁹ Brakovi su često sklapani iz različitih političkih pragmatičnih razloga, što je posebno zabilježeno kod političke elite.¹¹⁰ Također, ni pojavu miraza ne treba isključiti kao socijalno bitan faktor u sklapanju bračnih zajednica. Krajem Republike miraz¹¹¹ postaje općeprihvaćena kategorija pa neki izvori govore i o podjeli brakova na one radi uživanja u postelji, sklopljene iz ljubavi i brakove iz računa.¹¹² Koliko je miraz postao bitan faktor govori i jedan opis stanja među rimskom elitom: *Kreposni Katon Mlađi, nakon što se razveo od Marcije, nije se stidio da je ponovo uzme kad je njenom vlastitom imetku pridružen Hortenzijev za koga se u međuvremenu udala i izgubila ga. A bez imalo lažnog stida Ciceron nije, došavši u pedeset i sedmu godinu, uopće oklijevao da – kako bi popravio svoje prihode s mirazom mlade i bogate Publije – poslije trideset godina zajedničkog života ostavi majku svoje djece, Terenciju, koja je, uostalom, vedro podnijela taj udarac, budući da se još dva puta preudala, najprije za Salustija, a zatim za Mesalu Korivna i umrla prešavši stotu godinu.*¹¹³ Koliko je institucija miraza bila prisutna govori i podatak da je miraz imao važnu ulogu i u kasnijem srednjovjekovnom društvu, a upravo na temeljima rimske tradicije.¹¹⁴

¹⁰³ Stanimirović 2006, 73-74.

¹⁰⁴ Romac 1998, 124-125.

¹⁰⁵ Stanimirović 2006, 74.

¹⁰⁶ Giunio 2015, 19.

¹⁰⁷ Stanimirović 2006, 74-75.

¹⁰⁸ Grimal 1967, 53.

¹⁰⁹ Giunio 2015, 19.

¹¹⁰ Grupa autora 2013, 42-43 i 46-47.

¹¹¹ O pojavi miraza Stanimirović 2006, 71-97.

¹¹² Ibid., 89.

¹¹³ Carpocino 1981, 103-104.

¹¹⁴ Šarkić 2006, 185-191.

Sam čin vjenčanja kod starih Rimljana također je poznat.¹¹⁵ Bila je to svečanost za koju su se birali posebni sretni dani. Mladenka se noć prije vjenčanja sređivala, a na dan vjenčanja i odijevala na poseban način.¹¹⁶ Uz pravljenje posebne frizure, s pramenovima i pundom, mladenka je oblačila bijelu tuniku, pridržanu tzv. Herkulovim čvorom, ogrtač šafranove boje te sandale.¹¹⁷ Opraštala se od svojih igračaka¹¹⁸ i odlazila u svetište sa suprugom, gdje je *auspex* čitao naklonost bogova iz utrobe žrtvovane životinje. Nakon ovoga čina organizirano je veselje i gozba, a potom su uz tačno propisan slijed događanja mladenci odlazili u spavaću sobu.¹¹⁹

Posebnu kategoriju registrirane izvanbračne zajednice predstavljala je institucija konkubinata. Antički izvori ne pružaju previše podataka o ovom fenomenu. Najjednostavnija definicija ovog pravnog stanja mogla bi glasiti da je konkubina svaka slobodna žena koja održava seksualne odnose izvan okvira braka i ujedno živi s tim muškarcem.¹²⁰ Pravno formalno, muškarcima nije bilo dozvoljeno da žive s dvije žene, odnosno suprugom i konkubinom. Ipak, pored osnovne činjenice da dvije osobe žive u zajednici, bilo je potrebno i da se zadovolje neke pravne forme kako bi se moglo stupiti u zakonom dozvoljeni brak. August je u svojim zakonskim rješenjima dao pravni okvir koji je definirao ko i na koji način može stupiti u bračnu zajednicu. Tako je ženama koje su optužene za preljub bilo zabranjeno da stupe u bračnu zajednicu. Njihovo jedino rješenje bio je konkubinatus.¹²¹ Senatorima i njihovoj djeci bilo je zabranjeno da uđu u brak s oslobođenima, pa je konkubinatus i u ovom slučaju bio jedino rješenje.¹²² Identične su okolnosti bile i u slučaju vojnika u aktivnoj službi kojem je zvanični brak bio zabranjen. Dokazano moralno problematične osobe, *probosi*, nisu mogle stupiti u zvanični brak, kao ni siromašne žene koje nisu imale miraz dostatan za organiziranje vjenčanja. Od vremena cara Septimija Severa gospodarića se nije mogla udati za svoga oslobođenika, a

¹¹⁵ Hersch 2010, 61-222.

¹¹⁶ Caldwell 2014, 105-134.

¹¹⁷ Carpocino 1981, 89-90.

¹¹⁸ Djevojčice su se često udavale vrlo mlade. Grupa autora 2013, 31-36.

¹¹⁹ Giunio 2015, 22-23.

¹²⁰ Horvat 1954, 115-116.

¹²¹ Sanader 2002, 93.

¹²² Giunio 2015, 19.

službenik u provinciji nije se mogao oženiti ženom iz te provincije, osim ako sam nije porijeklom iz te provincije. U svim tim okolnostima institucija konkubinata bila je jedino rješenje.¹²³ Konkubinat je smatran nekom vrstom braka manje vrijednosti. U konkubinatu su partneri mogli razmjenjivati poklone, ali su djeca rođena iz ovih veza tretirana kao vanbračna i svoje porijeklo su vezala za majku,¹²⁴ dok otac nije imao vlast niti je bio rodonačelnik.¹²⁵

Držanje konkubina bilo je dobro poznato Rimljanima. Ova je pojava bila raširena kod svih staleža. Od najobičnijih građana do samih careva, konkubine su bile neizostavan dio intimne zajednice mnogih muškaraca. Literarni izvori govore nam o konkubini Acti, s kojom je u vezi bio car Neron, o pravnim peripetijama cara Vespazijana da oženi Flaviju Domicilu, o caru Titu koji se rastao od konkubine Berenike, o caru Galijenu koji je bio u izvanbračnoj zajednici s markomanskom princezom Pipom, jer je bio još uvijek oženjen, te mnogi drugi. Zakonski okviri postavljali su mnogo ograničenja. Tako se carevi nisu mogli vjenčavati sa ženama nižeg roda, robinjama, oslobođenicama i drugim osobama koje nisu pristajale carevom dostojanstvu. Zato su primjenjivali postupke adoptacije, dobijanja građanskog prava, te različite druge mjere kako bi se strogi i neumoljivi zakoni nadmudrili. Car Konstantin pokušava da instituciju konkubinata u cijelosti dokine.¹²⁶

I pored svega navedenog, konkubine nisu bile u istoj pravnoj poziciji kao prostitutke. Od njih se očekivalo da budu vjerne, primjerena ponašanja, te da žive prema svim uzusima braka, samo da ne mogu svoj odnos s muškarcem legalizirati pred zakonom.¹²⁷ S pravnom pozicijom konkubine nije se povezivala nikakva sramota, a teoretski, konkubina je mogla postati supruga.¹²⁸

Zaklinjanje na vječnu ljubav, ili bilo koji drugi motivi, pa taman oni bili i ekonomski, politički, porodični, nisu uvijek bili dovoljna garancija za trajni ostanak u bračnoj zajednici. U Rimu je postojao i razvod, *divortium*. On je bio zakonski i

u praksi neformalan čin.¹²⁹ Razvod se uglavnom svodio na povratak žene u kuću roditelja ili staratelja i uzimanje svoga miraza.¹³⁰ Razvod kao takav bio je i društveno prihvatljiv ako je izvršen u skladu s tradicijom. Iako je razvod poznat još iz Zakona 12 tablica, postojao je niz limitirajućih okolnosti. Muž je imao pravo da otjera ženu, dok je isto pravi supruzi bilo zaniijekano. Da bi se spriječile manipulacije i olako puštanje zbog najbanalnijih razloga, rimsko je zakonodavstvo poznavalo instituciju vijećanja od strane muževe familije,¹³¹ kako bi se utvrdilo da li su opravdani razlozi za tjeranje supruge iz doma i muževe familije.¹³² Vremenom, posebno od II stoljeća, običaji vezani za razvod se mijenjaju te razvod postaje sve češći. Poznata je anegdota o ženi iz Rima koja je imala 22 muža, prije nego se udala za muškarca koji je prije toga imao 20 žena. Zabilježen je i primjer žene kojoj je svekrva ostavila imanje, pod uvjetom da ostane u braku s mužem. Kada je svekrva umrla, a nasljedstvo preuzeto, žena je odmah otjerala supruga.¹³³ Senekine riječi možda najbolje opisuju stanje u tamošnjem društvu: *Nijedna žena ne stidi se da prekine svoj brak, budući da i najglasovitije gospođe običavaju da godine broje ne više prema imenima konzula već prema imenima svojih muževa. Razvode se da bi se udavale. Udaju se da bi se razvodile.*¹³⁴

Grčka i rimska mitologija povezana s erotikom

Kao što je već naglašeno, antički Grci u sklopu svoje mitologije imali su zabilježene mnogobrojne događaje koji se izravno mogu povezati sa seksualnošću. Grčki bogovi i heroizirani kultovi imali su burne ljubavne veze i pothvate.¹³⁵ Povezivali su se s čulnošću, a neki od njih su bili direktni zaštitnici pojedinih segmenata seksualnosti, poput braka, ljubavi, čulnosti, zaljublje-

¹²³ Sanader 2002, 93.

¹²⁴ Horvat 1954, 116.

¹²⁵ Giunio 2015, 20.

¹²⁶ Sanader 2002, 91-92.

¹²⁷ Ibid., 93.

¹²⁸ Giunio 2015, 20.

¹²⁹ Stanojević 2000, 163.

¹³⁰ Carcopino 1981, 102-103.

¹³¹ Šarac / Lučić 2006, 77.

¹³² Giunio 2015, 24.

¹³³ Grimal 1967, 118.

¹³⁴ Carcopino 1981, 105.

¹³⁵ U ovom će poglavlju biti spomenuti samo oni primjeri koji nisu zastupljeni u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Kulturni predmeti koji postoje u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine obrađeni su u poglavlju koje analizira kataloške jedinice.

nosti, seksa, potomstva, plodnosti i slično. Kada je u pitanju likovno prikazivanje, božanstva su često prikazivana poput ljudi. Ipak, scene su bile samo u kontekstu potjera, otmica, a sam spolni čin bogova nije prikazivan.¹³⁶ Od kultova koji su se direktno vezali za reprodukciju ističu se Demetra,¹³⁷ Artemida,¹³⁸ Hera¹³⁹ i Afrodita.¹⁴⁰ Demetra je kao Majka Zemlja bila u direktnoj vezi s plodnošću zemlje. Artemida i Hera¹⁴¹ su se povezivale s rađanjem djece, a Afrodita sa samom pojavom reprodukcije. Muška božanstva vezana za plodnost prikazivana su u itifaličkom stanju, i to najčešće s naglašenim dimenzijama spolnih organa. Od muških božanstava vezanih za ovaj segment isticali su se Pan,¹⁴² Dioniz¹⁴³ ili Bakhus¹⁴⁴ i Eros.¹⁴⁵ Eros ili Amor je prikazivan kao prekrasni, nestašni dječak s krilima, koji svojim strelicama uznemirava muškarce. Pan je bio božanstvo koje je prikazivano s rogovima, bradom, repom i kozijim nogama. Čuvao je stada i brinuo se o košnicama, pomagao lovcima i pastirima, zabavljajući se pritom s nimfama. Među božanstvima koja su prikazivana s eksplicitnijim sadržajem je Prijap. On je bio sin Dioniza i Afrodite ili Adonisa i Afrodite. Bio je bog plodnosti i stada i vrlo je često prikazivan s falusom u erekttilnom obliku. Dioniz ili Bakhus¹⁴⁶ je bio bog vina, uživanja i plodnosti. Za ime Dioniza vežu se i posebne orgijastičke ceremonije poznate kao dionizijske svečanosti. Tokom ovog ceremonijala u procesiji se nosio veliki falus.¹⁴⁷

Kada su u pitanju stari Rimljani, vrlo zanimljivo je božanstvo Fascinus, zaštitnik od zlih očiju, čija je personifikacija bio falus.¹⁴⁸ U rimskom panteonu zabilježeno je i ime boginje Flore, nekadašnje prostitutke, koja je ogromno bogatstvo testamentom predala Rimu. Senat ju je uzdigao u rang boginje u čiju su čast svakog proljeća prire-

đivali svetkovine cvijeća – *florealije*, a prostitutke i muškarci javno su učestvovali u spolnom činu u Cirkusu Maksimusu.¹⁴⁹

Rimljani i njihov seksualitet

Na intimni život starih Rimljana značajan utjecaj su imali Etrurci.¹⁵⁰ Informacije o ovome saznajemo prvenstveno preko pronađenih arheoloških nalaza, ali i sačuvanih pisanih izvora. Veliki broj svjetiljki, ogledala, privjesaka, stolnog posuđa, nakita, mozaika i freski pokazuju koliko i na koji način je erotizam bio prisutan u životima i svakodnevnici Rimljana. Pored mnogobrojnih pravnih regula, suštinsko ponašanje i u tom segmentu je ipak ovisilo o svakom pojedincu i njegovom odnosu prema tom dijelu ljudskog života.¹⁵¹ Seksualnost u okviru porodice razlikovala se od seksualnosti izvan nje. Ljubavni odnosi u okviru porodice primarno su bili odnosi između muškarca i žene. S druge strane, odnosi oženjenih i neoženjenih muškaraca s vlastitim robovima i robinjama¹⁵² bili su izuzeti od svake osude te ideal vjernosti muškarca uopće nije postojao. Vjenčanim suprugama odnos s robovima nije bio dozvoljen.¹⁵³ Za razliku od porodičnih odnosa koji ulaze u kategoriju intimnih, a koji su isticali monogamiju, vjernost i instituciju braka, pisani izvori i pronađeni arheološki predmeti govore i u prilog tome da su Rimljani tražili različita zadovoljstva izvan svoje kuće.¹⁵⁴

Pravo otkriće i mogućnost rekonstrukcije čak i najintimnijih detalja daju nam freske otkrivene u Pompejima¹⁵⁵ i Herkulanumu.¹⁵⁶ Na rimskim freskama, ali i grafitima s ovih lokaliteta, otkrivamo gotovo bi se moglo reći skandalozne prikaze, znatne umjetničke vrijednosti i izraza. Grafiti, grube slikarije, naslikani, urezani ili reljefno prikazani falosi, scene seksa, golih žena, orgija, mitoloških priča povezanih s ovim tematikama, krasile su pompejanske i herkulanumske kuće, terme, patricijske vile te svakako bordele.¹⁵⁷ Tako

¹³⁶ Jovanović 2013, 6.

¹³⁷ Hamilton 1962, 49-53; Srejić / Cermanović 2004, 109-111.

¹³⁸ Srejić / Cermanović 2004, 53-55.

¹³⁹ Ibid., 458-460.

¹⁴⁰ Ibid., 69-70.

¹⁴¹ Paulys-Wissowa 1912, 370-403.

¹⁴² Srejić / Cermanović 2004, 317.

¹⁴³ Hamilton 1962, 54-64.

¹⁴⁴ Lazarsfeld 1933, 35-36.

¹⁴⁵ Srejić / Cermanović 2004, 145-146.

¹⁴⁶ Pilipović 2011.

¹⁴⁷ Jovanović 2013, 6.

¹⁴⁸ Jovanović 2013, 7.

¹⁴⁹ Palić 1966, 242.

¹⁵⁰ Mercadé 1969, Bloch 1959.

¹⁵¹ Clarke 2003, 11-57, Giunio 2015, 25.

¹⁵² O rimskim robovima: Grupa autora 2013, 110-134.

¹⁵³ *Ulp. Dig. III*, 5, 25, *Liv. I*, 58, 4.

¹⁵⁴ McGinn 2004, 84.

¹⁵⁵ Clark 1832; Monnier 1871; Engelmann 1904; Mau 1907.

¹⁵⁶ Giunio 2015, 26.

¹⁵⁷ Jovanović 2013, 7.

je u svlačionici objekta poznatog po nazivu Pri-gradske terme u Pompejima pronađeno šesnaest ploča fresko-slika, od kojih su na osam i danas vidljive scene seksualnog čina.¹⁵⁸ Takve freske su mogle služiti kao čista dekoracija, ali i kao podsjetnik za dio sadržaja koji se mogao tražiti na spratu ove terme.¹⁵⁹ U Pompejima su pronađeni i mnogobrojni lascivni grafiti na zidovima, koji su oslikavali i realno stanje u ondašnjem društvu I stoljeća. Napisali su ih pripadnici raznih slojeva, od najsiriromašnijih do bogatih građana.

Kada su Pompeji u pitanju, ne smije se iz vida izgubiti ni činjenica da je petnaestak godina prije erupcije Vezuva grad uništen u snažnom zemljotresu. Od zemljotresa do konačnog uništenja u gradu su živjeli i mnogobrojni građevinski radnici, koji su radili na obnovi grada, što je svakako pogodovalo razvoju prostitucije.

Segment seksualnog života imao je značajno mjesto u svakodnevnom životu starih Rimljana. Ova je tema bila izvor različitih interpretacija, ali i inspiracija mnogobrojnim rimskim pjesnicima i književnicima. Dovoljno se samo prisjetiti različitih lascivnih književnih dijelova i erotske satire Petronija,¹⁶⁰ Juvenala,¹⁶¹ Katula,¹⁶² Svetonija,¹⁶³ Lucilijusa,¹⁶⁴ Horacija¹⁶⁵ i Makrobija.¹⁶⁶ U njihovim djelima opisuju se prilično detaljno seksualni odnosi i sam seksualni čin.

Standardi i moralna ograničenja u rimskom društvu puno su ovisili o mentalnom i moralnom stavu samog rimskog imperatora. Tako je August, prema nekim mišljenjima, protjerao pjesnika Ovidija¹⁶⁷ zbog njegovog djela *Umijeće ljubavi*.¹⁶⁸ Nažalost, sam vladar je imao nemoćnu kćer Juliju, u rimskom društvu poznatu po pijankama, preljubama i drugom društveno neprihvatljivom ponašanju.¹⁶⁹ Car August, u cilju uvođenja čudorednijeg ponašanja među svojim podanicima, strogo je zabranio istospolne zajednice, ali i preljube, te propisao sankcije. Teška

srca, a da bi ostao principijelan, morao je kazniti i svoju kćer, lišavajući je luksuza i prognavši je na otok.¹⁷⁰ U izvorima je zabilježeno da je car Domicijan pjesnika Marcijala¹⁷¹ oštro opomenuo zbog nepristojnih epigrama. Za razliku od ovakvih, prilično puritanski orijentiranih vladara, car Tiberije je vrlo često upražnjavao upravo homoseksualne odnose, organizirajući pritom i različite orgije.¹⁷² Devijantno ponašanje izvori bilježe i kada je u pitanju carica Mesalina¹⁷³ te carevi Neron, Heliogabal,¹⁷⁴ Domicijan¹⁷⁵ i Hadrijan.¹⁷⁶ U svom intimnom životu posebno se isticao car Kaligula, iza kojeg su ostala svjedočenja o seksualnom nasilju, spolnim odnosima koje je imao s rođenim sestrama i prisilnim odnosima sa suprugama uglednih članova rimskog društva.¹⁷⁷

Na ovome mjestu mora se naglasiti da je ogroman broj običnih ljudi, ali i vladajuće klase, ipak živio, za savremene standarde, odmjerenim životom. Izvori nam potvrđuju i neke pojedince i pojedinke koji su se čak isticali i bili braćni, porodični i roditeljski primjer širokim masama. Pored već spomenutog Augusta, pisani izvori govore o Korneliji, majci braće Grakh, koja je bila upravo uzor majke i supruge. Kao primjer uzorne rimske matrone uzima se i Livija Druzila, poznata kao Julia Avgusta.¹⁷⁸ To je bila supruga prvog rimskog cara Augusta. Izvori je opisuju kao dostojanstvenu, ponosnu i sposobnu ženu, odanu i vjernu suprugu, koja je doprinijela oblikovanju carskih običaja. Pisani izvori govore i o egipatskoj Kleopatri, mudroj i ponosnoj vladarki, koja je nakon pobjede Oktavijana, a da bi spasila svoje vladarsko dostojanstvo, izvršila samoubistvo početkom I stoljeća.¹⁷⁹ Rimsku historiju obilježila je i Agripina Starija, unuka cara Augusta, koja je unijela nove standarde u rimsko društvo. Isticala se hrabrošću, lojalnošću, otvorenim sukobom s

¹⁵⁸ Matino 1988.

¹⁵⁹ Jovanović 2013, 8-9.

¹⁶⁰ Njegovo djelo nosi naslov *Satirikon*. Prelić 1987, 69.

¹⁶¹ Leksikon antičkih autora 1996, 323.

¹⁶² Giunio 2015, 51-52.

¹⁶³ Leksikon antičkih autora 1996, 556.

¹⁶⁴ Richlin 1992, 164-174.

¹⁶⁵ Richlin 1992, 174-185.

¹⁶⁶ Leksikon antičkih autora 1996, 400.

¹⁶⁷ Richlin 1992, 156-164.

¹⁶⁸ Prelić 1987, 69.

¹⁶⁹ Giunio 2015, 48.

¹⁷⁰ Giunio 2015, 48.

¹⁷¹ Leksikon antičkih autora 1996, 403.

¹⁷² Jovanović 2013, 11.

¹⁷³ Giunio 2015, 49.

¹⁷⁴ Palić 1966, 243-244.

¹⁷⁵ Prelić 1987, 68.

¹⁷⁶ Giunio 2015, 39.

¹⁷⁷ Prelić 1987, 67.

¹⁷⁸ Izvori o njoj govore u različitom kontekstu. Imala je više brakova i afera, ali se na kraju sve zaboravilo jer je u kasnijem periodu živjela skromnim životom. Ovo je i bio razlog kasnijeg poštovanja kojeg je imala u društvu, bez obzira na nekadašnji život. Lightman 2008, 189; Bauman 1992, 94; Barrett 2001, 14.

¹⁷⁹ Giunio 2015, 43-46.

carem Tiberijem i njegovom suprugom. Nije voljela kućanske poslove i posebno se isticala u protivljenju upotrebi seksa u političke ciljeve.¹⁸⁰ Iako s mnogo političkih afera i okrutnih postupaka, u smislu čednog intimnog života je zapamćena i Julija Agripina. Ona je bila majka cara Neron i kćerka Agripine Starije.¹⁸¹ Historiju rimske države obilježile su i žene vladarice iz dinastije Severa. Riječ je o Juliji Domni,¹⁸² Juliji Mameji¹⁸³ i Juliji Measi,¹⁸⁴ za koje su do danas ostale vezane različite priče, danas teško provjerljive.

Jedna od moralnih figura poznatih iz rimske historije je i Antonija, supruga generala Druza, kćerka Marka Antonija, majka cara Klaudija, koja je pokazivala veliku odanost porodici i ljubav prema svom mužu.¹⁸⁵ Antička tradicija govori i o hrabroj i požrtvovanoj Kleliji, kojoj su Rimljani podigli spomenik,¹⁸⁶ te oličenju čestitosti i vjernosti, Lukreciji, ženi Tarkvinija Kolatina.¹⁸⁷

Pisani izvori govore nam i o velikoj istrazi i sudskom procesu protiv čak 170 žena u Rimu koje su optužene za masovna trovanja muškaraca. U ovoj grupi bile su i dvije žene iz uglednih porodica.¹⁸⁸

I u kasnijem periodu, žene sumnjive prošlosti dolazile su do samog društvenog vrha, obilježavajući historiju ne samo tog perioda nego i čovječanstva. Dovoljno se samo sjetiti majke Helene i supruge Minerve glasovitog cara Konstantina, koje su prije vladarskog statusa bile konkubine.¹⁸⁹

S priličnom sigurnošću može se ustvrditi da je opće stanje u društvu ovisilo o stanju u vladajućoj klasi.¹⁹⁰ Izrazito srozavanje morala uvijek je bilo posljedica procesa raspadanja vladajuće elite, dok je, nasuprot tome, snaga društvenog razvitka podrazumijevala podvrgavanje strogim moralnim pravilima.¹⁹¹ Rimljani uvode i pojam umjerenosti – *moderatio* jer pretjerano uživa-

nje neminovno dovodi čovjeka na pogrešan put. Mane pohote, kao i škrtosti i pijanstva, predstavljaju opasnost za ukupan politički i društveni rimski poredak.¹⁹²

Kada su u pitanju obični građani, posebna sloboda ponašanja odnosila se na odnos gospodara prema robovima i bila je dopuštena svaka vrsta seksualnih aktivnosti. Vlasnik je roba mogao koristiti na različite načine, a da pritom njegovo (gospodarevo) dostojanstvo i položaj u društvu ne budu dovedeni u pitanje.¹⁹³

Okosnicu ljubavnog života starih Rimljana činila je porodica, a temelj ovog društva činili su familija i dom. Ovi termini obuhvatali su širi krug povezanih članova, poput roditelja i djece,¹⁹⁴ sinova, šticećenika i robova.¹⁹⁵ Neprikosnoveni gospodar svih članova kućanstva je bio otac (*pater familia*),¹⁹⁶ koji je upravljao i vladao svim članovima, uključujući i vjenčane supruge.¹⁹⁷ Udate Rimljanke, iako nisu imale formalnu vlast, vrlo često su praktično upravljale kućama, domaćinstvima, poslugom i svim kućanskim poslovima.¹⁹⁸ Porodični odnosi u formalnom kontekstu često su tretirali i imovinsko-nasljedno pravo nakon smrti glave porodice.¹⁹⁹ Prvi oblik braka pod manusom²⁰⁰ dovodio je ženu pod direktnu vlast supruga te se sve što je ona unijela u brak ili stekla tokom braka smatralo svojinom muža, odnosno porodičnog starješine.²⁰¹ Vremenom su se ovi odnosi mijenjali, tako da su u vrijeme kasnog Carstva Rimljanke posjedovale trećinu ukupnog bogatstva grada Rima.²⁰²

Možda bi se sva kontradiktornost položaja žena u rimsko doba mogla opisati u citatu ondašnjih savremenika: *Položaj žena je određen čudnim običajima; one su istovremeno podređene i zaštićene, slabe i moćne, suviše prezrene i suviše poštovane. Slabost žena, kao i slabost robova, potiče iz njihovog zakonskog položaja. Njihova*

¹⁸⁰ Barrett 2001, 22; Bauman 1992, 130; Lightman 2008, 11; Langlands 2006, 47.

¹⁸¹ Barrett 2001, 23, 64 i 150.

¹⁸² Birley 2002, 72; Lightman 2008, 204; Curran 2000, 31.

¹⁸³ Birley 2002, 70 i 192; Burns 2007, 208 i 209; Lightman 2008, 167-168.

¹⁸⁴ Turton 1974, 161-169; Bunson 2002, 312.

¹⁸⁵ Burns 2007, 28-31.

¹⁸⁶ Liv. VI, 6-11

¹⁸⁷ Liv. I, LVII, 1-11

¹⁸⁸ Liv. VIII, 2-13

¹⁸⁹ Bunson 2002, 273; Lightman 2008, 186.

¹⁹⁰ O moralnoj dekadenciji rimskog društva u određenim periodima Polib. XXI25.5

¹⁹¹ Palić 1966, 244.

¹⁹² Langlands 2006, 134.

¹⁹³ Jovanović 2013, 11.

¹⁹⁴ O ulozi i vaspitanju djece vidi: Brucia / Dougherty 2007, 10, 66; Grimal 1967, 41, 48-50.

¹⁹⁵ Staccioli 2003, 7-12.

¹⁹⁶ Grupa autora 2013, 26-30.

¹⁹⁷ Lazarsfeld 1933, 38-39.

¹⁹⁸ Giunio 2015, 14.

¹⁹⁹ Saller 1994, 72-85.

²⁰⁰ O kategoriji manusa i njegovog prisustva u rimskom pravu vidi: Stanimirović 2006, 91, napomena 69.

²⁰¹ Stanimirović 2006, 73.

²⁰² Stanimirović 2006, 88.

*snaga traži nadoknadu u sitnim stvarima, gdje je njihova moć bezgranična. Rijetko sam vidio kuću u kojoj žene nisu gospodarile, a često sam viđao da u kućama gospodari i nastojnik, kuhar ili oslobođeni rob.*²⁰³

Pored pojma *familia*, Rimljani su često upotrebljavali i pojam *domus*. Taj se pojam češće upotrebljavao i podrazumijevao je sve osobe u kućanstvu te zajednički prostor i imovinu, ali i članove uže i šire porodice, srodnike i robove. *Domus* je bilo mjesto gdje su muž i žena osnovali svoj larus za brak.²⁰⁴

Analiza predmeta iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (katalog br. 1-71, Tab. 1-26)

Satir/Silen (katalog br. 1-12, Tab. 1-4; katalog br. 44, Tab. 15, 46)

Satiri su bili divlji i pohotni demoni šuma.²⁰⁵ Po izgledu i osobinama istovjetni su silenima. Čine grupu razuzdanih veseljaka koji zajedno s nimfama i menadama prate Dioniza. Prikazuju se vrlo slično silenima.²⁰⁶

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se više predmeta, koji potiču s različitih prostora izvan Bosne i Hercegovine, a na kojima se nalaze prikazi ovog bića. U jednom slučaju riječ je o zdjeli na kojoj su eksplicitne scene seksualnog čina i prikazi satira/silena (katalog br. 4, Tab. 2, 4 i 4a). U drugim slučajevima riječ je o prikazima satira, odnosno silena, također u obliku prikaza na grčkim vazama (katalog br. 1-3; katalog br. 5-7, Tab. 1, 1a, 1b, 1c, Tab. 2, 3, Tab. 3, 5-7; katalog br. 46, Tab. 15, 46). U pet slučajeva to su glave-maske s likom silena/satira (katalog br. 8-12, Tab. 3, 8, Tab. 4, 9-12). U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine posebno se ističe slikana posuda s trodimenzionalnim prikazom silena/satira (katalog br. 1, Tab. 1, 1a, 1b i 1c).

Prikazi satira, odnosno silena, česti su u mnogim oblicima. Pored slikovnih oblika, često se

javljuju i figurine,²⁰⁷ ali i maske.²⁰⁸ Ove posljednje predstavljaju predmet iz kultno-obredne prakse, koja se odvijala pred publikom u jasno definiranom prostoru.²⁰⁹ Kada je pozorišna maska silena i satira u pitanju, može se izdvojiti postojanje nekoliko osnovnih vrsta. Prvi tip prikazivanja podrazumijevao je Paposilena s velikom celom, krupnim okruglim očima, širokim prćastim nosom, bujnom sijedom bradom i crvenosmeđim licem animalnog izgleda. Prema drugoj podjeli, prvi silen je prikazivan sa sijedom kosom, drugi s bradom, a treći golobrad. Kod svih formi prikaza maski silena, satira i menada ipak su se stoljećima zadržale osnovne karakteristike još iz arhajskog perioda. Satir iz arhajskog perioda imao je ukočene crte lica, prćast nos, ispupčene usne, životinjske uši, pramenastu nad čelom uzdignutu kosu i čupavu bradu. Kada dolazi do izmjene uloga u kojima vođa hora postaje glumac, njegovo mjesto zauzima ćelavi silen s jarećom bradom.²¹⁰

Analogije našim keramičkim primjercima mogu se konstatirati u vidu svjetiljki oblika maske silena, kakav se primjerak čuva u Narodnom muzeju u Beogradu,²¹¹ te mnogobrojnim glavama, maskama, gemama, svjetiljkama i aplikacijama koje su otkrivene diljem Balkana.²¹²

Falički privjesak – falus (katalog br. 13 i 14, Tab. 5, 13 i 14)

Među arheološkim materijalom koji se čuva u antičkoj zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, čuvaju se i dva falička privjeska (katalog br. 13 i 14, Tab. 5, 13 i 14). Od najstarijih vremena ljudi su kroz prikazivanje različitih dijelova tijela pokušavali pridobiti pozitivne sile i priskrbiti prijeko potrebnu plodnost. Kroz različite forme prikazivali su grudi, bedra, zdjelice i genitalije. Svi ovi dijelovi ljudskog tijela imali su duboku simboliku.²¹³ Jedan od omiljenih predmeta među Rimljanima bio je i privjesak u obliku falusa. Falus (*phallus*, grčki *phallos*), muški spolni organ, u antičko je doba imao istaknutu simboličku vrijednost. Često je

²⁰⁷ Grupa autora 1997, 39, sl. 27.

²⁰⁸ Grupa autora 1979, 86-94.

²⁰⁹ Tasić 2011, 181.

²¹⁰ Rnjak 1979, 32-33.

²¹¹ Tasić 2011, 194.

²¹² Grupa autora 1979, 212-225.

²¹³ Colin 2004, 34-37.

²⁰³ Jursenar 1978, 130.

²⁰⁴ *Ulp. Dig. XXI*, 3.1.2.

²⁰⁵ Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.

²⁰⁶ Srejić / Cermanović 2004, 377.

imao različite oblike i bio je od različitih materijala, formi i dimenzija. Prikazan kao izdvojen, falus nije bio vezan za određeno božanstvo, nego je simbolizirao pozitivne zaštitne sile.²¹⁴ Falus je posebno u rimskoj civilizaciji imao značajnu ulogu. Njegovo nošenje primarno je imalo profilaktičko značenje, uz pomoć kojeg se štitilo od bolesti. Druga namjena je imala apotropejsko značenje. Ovom funkcijom falus je odvrćao nesreću od onoga ko ga je nosio. S obzirom na naglašenu praznovjernost starih Rimljana, vjerovali su da ih je nošenje falusa štitilo od uroka, zlih očiju, ljubomore i zavisti. Pojava figuralnog prikaza falusa nije primarno rimski izum. Prvi falički kultovi pojavljuju se već u paleolitu, a bili su rašireni u mitologijama Indije, Male Azije, Egipta i Grčke. Tako se motiv faličke ruke, odnosno erotske geste profilaktičkog značenja, iz Egipta prenio u antički Rim.²¹⁵ Falički prikazi u obliku ptice-falusa zabilježeni su i na istočnogričkim keramičkim posudama.²¹⁶ I u tim primitivnim društvima falusi su imali simbol rađanja, plodnosti, blagostanja i snage prirode. Zbog ovakve simbolike falusi su masovno izrađivani u različitim oblicima, od različitih materijala: bronz, kosti, bjelokosti, srebra, zlata, jantara, keramike, mramora i običnog kamena. Za zaštitu od pakosti i različitih zlih sila koristili su se amuleti, hamajlije i privjesci faličkog oblika. Njih su nosile sve kategorije stanovništva: muškarci, žene i djeca, čak i visoko rangirani pojedinci. Na ovakvim privjescima falos bi se povezivao s drugim simbolima, kako bi mu se pojačala moć. Takav primjer je bila lunula i šaka stisnuta u "figu" koja je prema nekim interpretacijama predstavljala penetraciju muškog spolnog organa u ženski. Oblici falusa su, osim privjesaka koji su nošeni oko vrata, izrađivani i u obliku bula, narukvica, kao aplik, zakovice, a prikazivani su i na svjetiljkama, fibulama, gemama, štitovima, kutijicama za mirise i koricama za nožev. U apotropejskom kontekstu poznati su slučajevi da su u rimskim triklinijama pronađeni nosači stolova u falusnom obliku. Za njih se vjerovalo da štite hranu od kvarenja, dok su

u spavaćim sobama svjetiljke s ovim prikazima imale ulogu da otjeraju zle sile iz tame. Na stropovima trgovina visila su zvonca faličkih oblika koja su imala funkciju da zveckanjem pri strujanju zraka otjeraju lošu energiju i pomognu u obavljanju posla. U funkciji zaštite cijele familije, faluse nalazimo na pročeljima kuća, radionica, prodavnica, i to najčešće iznad ulaznih vrata.²¹⁷ Koliko su falusi kao zaštitni simboli bili prisutni govori i podatak da su amuleti u obliku falusa bili korišćeni i od strane rimske vojske i na vojnoj opremi.²¹⁸ U prilog ovome ide i činjenica da ih je značajan broj nađen upravo u rimskim vojnim logorima. Datacijski okvir korišćenja precizira se od I do III stoljeća.²¹⁹ Takvi primjerci bronzanog falusa čuvaju se i u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (katalog br. 13 i 14, Tab. 5, 13 i 14). Slične analogije mogu se konstatirati u Segedunumu,²²⁰ na istočnoj obali Jadrana,²²¹ Siska,²²² na lokalitetu Aqua Isae,²²³ u Singidunumu,²²⁴ u Italiji²²⁵ te drugim lokalitetima poput Badena, Ivoševaca, Dura – Europosu, Zugmantelu i drugim.²²⁶

Afrodita (katalog br. 15-20, Tab. 6, 15-20)

Afrodita je bila božica ljubavi, ljepote,²²⁷ porođaja, plodnosti, brodarstva te čulne ljubavi.²²⁸ Atributi ove boginje su bili *porne* – bludnica, *kalipigys* – lijepa stražnjica, Afrodita snošaja i mnogi drugi.²²⁹ Tragovi štovanja ove božice zabilježeni su diljem istočne obale Jadrana.²³⁰ Afrodita je maloazijskog porijekla, a Grci su je najvjerojatnije preuzeli s otoka Kipra i Kitere.²³¹ O značaju njenog kulta govori i veliki broj podignutih hramova na Kosu, Alabandi, Knidu i mnogim drugim mjestima.²³² Slavljena je i prikazivana kao simbol fizičke ljepote, lijepih crta lica, sjajnih očiju, nasmiješenih usta i lijepih grudi. Bila je ideal ženstvenosti. U

²¹⁴ Giunio 2015, 40-41.

²¹⁵ Mnogobrojni izrazi s prikazima falusa su preko srednjeg vijeka dospjeli do savremenih vremena. Tako je do danas sačuvano, danas vulgarno, pokazivanje ispruženog srednjeg prsta, čije veze jasno upućuju na antička vremena. Jovanović 2013, 7.

²¹⁶ Kukuć 2008, 68.

²¹⁷ Jovanović 2013, 7.

²¹⁸ Ivčević 2008, 213-222; 2010, 127-144.

²¹⁹ Radman-Livaja 2004, 95.

²²⁰ Rushworth / Croom 2016, 155, Tab. 25, 227 i 228, 156.

²²¹ Giunio 2015, 61-63; Jovanović 2013, 12-13.

²²² Košćević 2000, 95.

²²³ Grupa autora 2015, 141, sl. 27 i 167.

²²⁴ Grupa autora 1997, 79-80.

²²⁵ Cividini 2016, 47, fig. 4 i 50, fig. 13.

²²⁶ Košćević 1991, 45.

²²⁷ Bojanovski 2001, 188.

²²⁸ Srejić / Cermanović 2004, 69-70.

²²⁹ Zaninović 2005, 160.

²³⁰ Ibid., 157-166.

²³¹ Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.

²³² Giunio 2015, 11.

mitološkom kontekstu prikazivana je kao osveto-ljubiva, okrutna i ponosna. Njeni atributi bili su jabuka, mak, delfin, golubica, mirta, ruža, labud i vrabac. I u odnosu na njen postanak postojala su različita tumačenja. Prema nekim mitovima, bila je Zeusova i Dionina kćer, dok je prema drugim mitovima rođena iz morske pjene oplodene Uranovim spolnim organom, koji je Kron odsjekao i bacio u more.²³³ Udala se za boga Hefesta, koga je intenzivno varala s bogom rata Aresom. Iz ove veze rođeni su Eros (bog ljubavi) i Anteros (bog uzvraćene ljubavi). Afrodita je imala jako mnogo ljubavnika. U njenom krevetu su završili lijepi Adonis,²³⁴ pastir Anhiz, Hermes i Donis.²³⁵ Njen drugi vanbračni sin, kojeg je rodila s Dionisom, bio je Prijap, bog plodnosti.²³⁶ S Argonautom je imala sina Eryka, koji je utemeljio njeno svetište na sjeverozapadu Sicilije.²³⁷ U njenim hramovima često su služile najljepše probrane djevojke. Zabilježeni su i običaji da su na tržnicama robova kupovane lijepe zarobljenice koje su posvećivane Afroditi. Poznat je slučaj atleta Ksenofonta, koji je obećao Afroditi pokloniti stotinu djevojaka ako osvoji olimpijski vijenac. Nakon pobjede, zavjet je ispunio.²³⁸ U predanjima je posebno vežu za Parisa, sina trojanskog kralja Prijama. Afrodita je u konačnici bila i uzrok glasovitog trojanskog rata.²³⁹

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se nekoliko predmeta koji se stavljaju u direktnu vezu s ovom božicom. Tako je primjerak Afrodite zastupljen reljefnim prikazom na disku okruglo-ovalne svjetiljke prema disku trapezasto ili ravno završena nosa s lokaliteta Nikopolje u Epiru (katalog br. 16, Tab. 6, 16).²⁴⁰ Pored ovoga, u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoje još dva bronzana spomenika posvećena ovoj kulturnoj zajednici (katalog br. 15, 17, Tab. 6, 15, 17). Riječ je o malenoj bronzoj figuri s njenim prikazom. Boginja je u dva slučaja prikazana bez odjeće (katalog br. 15 i 17, Tab. 6, 15 i 17). Štovanje Afrodite može se pratiti na više mjesta u Bosni i Hercegovini.

Može se pretpostaviti da su postojala čak i dva hrama posvećena njoj, na lokalitetima Vidošćak kod Stoca i Buturović polju kod Konjica.²⁴¹ S lokaliteta Konjević Polje potiču i dva predmeta na kojima se nalazi prikaz Afrodite. Riječ je o srebrnim dijelovima okova neke drvene kutije, na kojima je prikazana zajedno s erotima (katalog br. 19 i 20, Tab. 6, 19 i 20).

Jedan od predmeta s prikazom ove boginje, koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, jest i figura Afrodite, izrađena na ploči (katalog br. 18, Tab. 6, 18).

Venera (katalog br. 21-24, Tab. 7, 21-24)

Kao i kod mnogih drugih segmenata svakodnevnog života, religije, trgovine, kulture, nauke, umjetnosti, iz grčkih kolonija u južnoj Italiji kult Afrodite se proširio sve do Rima. Tamo je poistovijećen sa sjeveroitalskom božicom Venerom,²⁴² pa su ove dvije božice često i ikonografski istovjetno prikazivane.²⁴³ Staroitalska božica Venera bila je boginja proljeća i buđenja prirode.²⁴⁴ Osnova njenog imena izvodi se iz termina *venia* – “milost” i glagola *venerari*, što znači “dobiti milost poštivanjem božanstva i magijom”.²⁴⁵ Osnovna razlika odnosila se na mitološku tradiciju. Za razliku od grčkih mitova, koji se čak i kod istih bogova nisu uvijek podudarali, odnosno imali su više varijanti, rimski kultovi, uključujući i Veneru, pokazuju ujednačenost. Ocem Venerinim smatran je bog neba Celus. Bila je zaštitnica i Pompeja. Njen kult osobito se razvio za vladavine Cezara i Augusta. Dinastija Julijevaca smatrala se potomcima ove boginje. Osnivač roda Jul bio je sin vođe trojanskih doseljenika u Italiju, Eneja, koji je opet bio unuk Venere, praroditeljice Rimljana.²⁴⁶ U samom Rimu joj je posvećen vrlo veliki hram poznat pod nazivom *Venus Genetrix*.²⁴⁷ U starom italskom kalendaru posvećen joj je mjesec april kada cvjetaju biljke. Neki izvori spominju i mjesec maj. Svetkovina u njenu čast,

²³³ Budžak 2004, 48-49.

²³⁴ Budžak 2004, 53-54.

²³⁵ Zaninović 2005, 159.

²³⁶ Giunio 2015, 8-10.

²³⁷ Zaninović 2005, 159.

²³⁸ Ibid., 160.

²³⁹ Homer, Ilijada XIV, 29.

²⁴⁰ Busuladžić 2007, 118, br. 59.

²⁴¹ Imamović 1977, 215-216.

²⁴² Bojanovski 2001, 189.

²⁴³ LIMC 8/1, 1997, 192-233, Lloyd-Morgan 1986, 179-188.

²⁴⁴ Proces sinkretizma u mnogobrojnim kultovima su bili iznimno rašireni. Prema nekim tumačenjima, kult Venere, odnosno Afrodite, može se tražiti još u mezopotamskoj i egipatskoj civilizaciji. Colin 2004, 438-442.

²⁴⁵ Zaninović 2005, 160-161.

²⁴⁶ Ibid., 160.

²⁴⁷ Giunio 2015, 12-13.

Veneralia, slavila se 1. aprila i drugi praznik 23. aprila,²⁴⁸ dok je njen dan bio petak – *dies Veneris*.²⁴⁹

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se četiri primjerka koji se prema ikonografiji mogu definirati kao Venere. Dva primjerka su bronzane male figurine (katalog br. 21 i 22, Tab. 7, 21 i 22), dok su druga dva marmorna primjerka oštećena (katalog br. 23 i 24, Tab. 7, 23 i 24). Na prostoru Bosne i Hercegovine pronađeno je više prikaza Venere rimskog oblika, koji ima porijeklo u kultu grčke Afrodite. Veći broj posveta ovoj boginji na tlu Dalmacije ostavlja otvorenom mogućnost da se pretpostavi da je postojalo domaće božanstvo sličnih svojstava i na tlu Balkana.²⁵⁰ Mnogobrojni su prikazi Venere, u obliku skulptura i figurina,²⁵¹ i različitih drugih predmeta pronađenih diljem Rimskog carstva.

Eros/Amor (katalog br. 25-38, Tab. 8-11; katalog br. 19 i 20, Tab. 6, 19 i 20)

Prema mitološkoj tradiciji, Eros je utjelovljenje životne snage, dok je prema nešto mlađim tumačenjima bio sin boga rata Aresa i boginje ljepote Afrodite.²⁵² Drugi mitološki motivi govore o tome da su Erosovi roditelji bili Uran i Geja, ili Zefir i Irida. Sjedinjavao je suprotnosti, siromaštvo i bogatstvo, dobrotu i zlo, mudrost i neznanje, što su bila suprotna svojstva njegovih roditelja. U tom ozračju vremenom su se iskristalizirala dva, pa čak i tri Erosa. Jedan je bio dobri Eros, drugi zli demon i treći zaštitnik prijateljstva i ljubavi između muškaraca.²⁵³ Mlađi Eros bio je simbol svjetovne ljubavi i slijepe zaljubljenosti.²⁵⁴ Najčešća ikonografija vezana za Erosa bila je prikazivanje nestalnog dječaka s krilima²⁵⁵ kako drži zlatni luk kojim pogađa u srca ljudi. Erosove strijele nose radost, ljubavne jade, pa čak i smrt.²⁵⁶

²⁴⁸ Zaninović 2005, 160.

²⁴⁹ Bojanovski 2001, 188-189.

²⁵⁰ Imamović 1977, 155-157.

²⁵¹ Grupa autora 1997, 33, sl. 4, 34; Zaninović 2005, 163 i 164; Popović 2012, 60, 78-86; Grupa autora 1980, 19, br. 80 i 81.

²⁵² Pauly-Wissowa 1907, 484-543.

²⁵³ Zaninović 2005, 161.

²⁵⁴ Giunio 2015, 7-8.

²⁵⁵ Zaninović 2005, 161-162, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vol. III.

²⁵⁶ Budžak 2004, 54-55.

Erosi se u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine javljaju na nekoliko vrlo različitih primjera. Jedan od najreprezentativnijih svako je svjetiljka kratka zaobljena nosa s lokaliteta Klepci kod Čapljine. Na ovom primjerku vidimo razigranog erosa na čijim se leđima vide krila, te Bakhusa s grozdom vinove loze (katalog br. 34, Tab. 10, 34).²⁵⁷ Pored ovoga primjera, u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se i bronzana figurina Erosa/Amora, dječaka s krilima (katalog br. 25, Tab. 8, 25). Ovaj primjerak više odgovara mitološkoj priči o gnjevnoj Veneri koja je od svog sina Amora tražila da kazni djevojku Psihu tako što će u njeno srce ugraditi ljubav prema nedostižnom muškarcu.²⁵⁸ Iz ove priče i potiče jedan od ikonografskih načina prikazivanja, prema kojem se Eros, odnosno Amor, predstavlja s krilima, kako pogađa u ljudska srca.

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se značajniji broj predmeta koji imaju prikaze Erosa/Amora. Najveći broj predstavljaju keramičke posude sa slikama na kojima su ovi prikazi (katalog br. 26-32, Tab. 8, 26-28, Tab. 9). U nekoliko slučajeva su u pitanju i bronzane figurine. Pored već spominjanog Amora, u muzejskoj se zbirci čuva još jedan bronzani primjerak (katalog br. 33, Tab. 10, 33). Vrlo zanimljiva činjenica odnosi se na reljefe Erosa prikazane i na dvije urne (katalog br. 35 i 36, Tab. 11, 35 i 36). Na konstatiranim objektima mauzoleja u Foči i objektu iz Šipova postoje također prikazi lebdjećih erosa (katalog br. 37 i 38, Tab. 11, 37 i 38). Na prostoru Bosne i Hercegovine prikaz Amora postoji i na mozaiku koji se *in situ* nalazi na lokalitetu Ilidža, gdje Amor jaše na morskom lavu, što predstavlja dio scene povorke *thiasosa*.²⁵⁹ Bronzani primjerci svoju direktnu analogiju imaju u primjercima iz Singidunuma²⁶⁰ i Viminacijuma.²⁶¹ Erosi su kao omiljena bića prikazivani i na drugim predmetima poput gema,²⁶² ali i na svjetiljkama, metalnim posudama i statuama.²⁶³

²⁵⁷ Busuladžić 2007, 112, br. 40.

²⁵⁸ Srejić / Cermanović 2004, 365.

²⁵⁹ Busuladžić 2008, 41-42.

²⁶⁰ Grupa autora 1997, 37, sl. 18 i 19.

²⁶¹ Grupa autora 1980, 19, br. 77 i 78.

²⁶² Košćević 2000, 14.

²⁶³ Grupa autora 1979, 95.

Hermes/Merkur (katalog br. 39-41, Tab. 12; katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 27, Tab. 8, 27)

Hermes je bio sin Zeusa i Atlantove kćeri Ma-je.²⁶⁴ Bio je najmlađi od dvanaest olimpijskih bogova i zaštitnik lukavstva, sna, pastira, bog prevara, umještosti i dosjetljivosti.²⁶⁵ Ovakve osobine stekao je mnogobrojnim lukavstvima koja je činio. Bio je poznat i po mnogobrojnim ljubavnicama koje je imao među boginjama, ali i običnim smrtnicama. Njegove ljubavnice bile su i Persefona, Afrodita, Brimo, a od žena Akakalida, Hersa i Penelopa. Otac je i boga Pana.²⁶⁶ Zbog ovih razloga često je prikazivan nag, bez odjeće, istaknutih muških karakteristika, često i u društvu Silena.²⁶⁷ U rimskoj tradiciji grčki Hermes je poistovjećen s Merkurom. Jedna od karakteristika prikazivanja je i pojava kese,²⁶⁸ što je upravo slučaj s našim primjercima.

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se nekoliko figurina ovog bo-žanstva (katalog br. 39-41, Tab. 12) te dvije grčke slikane vaze sa scenama na kojima je prikazan i Hermes (katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 27, Tab. 8, 27). Analogije ovih figurina postoje u Singidunumu.²⁶⁹

Prijap (katalog br. 42, Tab. 13)

Od zabilježenih kultova koji se mogu direktno povezati sa seksualnošću i koji se čuvaju u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine na posebnom se mjestu izdvaja bronzani kipić Prijapa (katalog br. 42, Tab. 13). Prijap je bio sin Dioniza i Afrodite ili Adonisa i Afrodite. Kao njegov otac spominju se i Zeus, Adonis, Hermes, a kao majka Hiona, Perkopa i Diona.²⁷⁰ Bio je bog tjelesne ljubavi i ljubavnika,²⁷¹ plodnosti, njiva i stada. Za kult Prijapa veže se i mistična sekta, čije su sljedbenice bile isključivo žene. Za njegovo se ime veže priča o tome kako je ubio magarca koji je njakanjem probudio nimfu Lotidu koju je htio obljubiti. Od tada se Prijapu žrtvovao magarac,

koji je bio simbol požude.²⁷² U čast Prijapu pje-vane su pobožne poeme – prijadije, a kipovi i figurice u itifaličkom stanju prikazivani su najčešće u bronzi i kamenu. Kult Prijapa, seoskog bo-žanstva, poštovao se u gradovima Helensponta, a kasnije se širio Grčkom u doba Aleksandra Ma-kedonskog. Bio je poznat po pohotljivom pona-šanju i proganjanju boginja i smrtnica.²⁷³ Njegov kult je preko Aleksandrije stigao u Italiju, odakle s osvajanjem Rima, dolazi na prostor rimskih provincija Dalmacije i Panonije.²⁷⁴ Naš bronzani primjerak ima karakterističan determinirajući element zagnute odjeće i pokazuje falus u erekciji (katalog br. 40, Tab. 13). Direktna analogije našoj figuri Prijapa možemo naći u Splitu²⁷⁵ te na lokalitetu Singidunum,²⁷⁶ a kamene skulpture Prijapa zabilježene su i na lokalitetu Nina.²⁷⁷

Apolon (katalog br. 43, 44, 45, Tab. 14; katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 2, Tab. 2, 2)

Za kult boga Apolona vezuju se mnogobrojne mitske priče. Bio je to bog svjetlosti, rođen na otoku Delosu, koji je nakon njegovog rođenja počeo da cvjeta i sija. On je ubio strašnog Pitona koji je proganjao njegovu majku i osnovao delfijsko proročište. Strijela Erosa ga je pogodila, pa se nesretno zaljubio u nimfu Dafne.²⁷⁸ Služio je i kod svoga mezimca kralja Admeta, radi otkupljenja grijeha. Stalno se nalazi u društvu devet muza i vješto svira na liri.²⁷⁹ Uvijek se prikazuje nag, lijep, skladnog tijela i izraženih muških proporcija.

Kult boga Apolona bio je razmjerno dobro zastupljen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine,²⁸⁰ ali i u različitim formama i na mnogim drugim lokalitetima.²⁸¹ U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se pet predmeta koji prikazuju Apolona. Riječ je o jednoj bronzanoj dobro očuvanoj statueti Apolona (katalog br. 43, Tab. 14, 43), čije se vrlo slične pa-

²⁶⁴ Paulys-Wissowa 1912, 738-791.

²⁶⁵ LIMC 5/1, 1990, 285-387.

²⁶⁶ Srejić / Cermanović 2004, 473-475.

²⁶⁷ Srejić / Cermanović 2004, 472.

²⁶⁸ LIMC 6/1, 1992, 500-554, Srejić / Cermanović 2004, 262.

²⁶⁹ Grupa autora 1997, 40, sl. 29 i 30.

²⁷⁰ Srejić / Cermanović 2004, 360.

²⁷¹ Ibid., 360.

²⁷² Ibid., 360.

²⁷³ Ibid., 360.

²⁷⁴ Jovanović 2013, 10.

²⁷⁵ Jovanović 2013, 16, sl. 25 i 26.

²⁷⁶ Grupa autora 1997, 38, sl. 22.

²⁷⁷ Zaninović 2005, 162.

²⁷⁸ LIMC 2/1, 1984, 183-363.

²⁷⁹ Budžak 2004, 30-35.

²⁸⁰ Imamović 1977, 211-214.

²⁸¹ Grupa autora 2015, 76 i 117; Srejić / Cermanović 2004, 38-42.

ralele mogu konstatirati u Singidunumu,²⁸² te još jedna oštećena bronzana figurina (katalog br. 44, Tab. 14, 44). U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se i jedan keramički ulomak s prikazom Apolona (katalog br. 45, Tab. 14, 45) te scena na grčkim slikanim vazama (katalog br. 1, Tab. 1; katalog br. 2, Tab. 2, 2). Prikazi Apolona dosta su česti na antičkim lokalitetima, a kamene i druge izvedenice otkrivene su u Viminacijumu²⁸³ i drugim lokalitetima u Hrvatskoj, Makedoniji i Vojvodini.²⁸⁴

Dionis (katalog br. 46 i 47, Tab. 15; katalog br. 7, Tab. 3, 7; katalog br. 60, Tab. 23)

Među predmetima koji se mogu tumačiti u sklopu erotskih prikaza, zastupljenim u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, svakako su i keramička posuda s prikazom Dionisa u centralnom dijelu (katalog br. 46, Tab. 15, 46), kamena glava Dionisa (katalog br. 47, Tab. 15, 47), jedna svjetiljka s prikazom Bakhusa (katalog br. 34, Tab. 10, 34) te grčke slikane vaze sa scenom u kojoj postoji i Dionis (katalog br. 7, Tab. 3, 7; katalog br. 60, Tab. 23).

Dionis ili Bakhus²⁸⁵ bio je Zeusov mlađi sin.²⁸⁶ On je imao posebno mjesto u antičkoj religiji i umjetnosti. Ovaj se kult širio kroz dva različita, ali slična procesa. Jedan je vezan za tzv. *interpretatio graeca* i prihvatanje Dionisa, a drugi je *interpretatio romana*, što je značilo prihvatanje Bakhusa. Uz ovaj kulturološki fenomen vezan je i kult Sabazija, koji je bio direktni plod procesa *imitatio orientalis* Dionisa. Pored ovih najpoznatijih imena, Dionis i Bakhus, javlja se i treće ime – Liber.²⁸⁷ Zajedno s Apolonom, Hermesom i Artemidom spada u drugu, mlađu generaciju bogova. Postoji više različitih predaja o njegovom porijeklu. Dvije najvažnije prave razliku između Dionisa kao sina Zeusa i Persefone te Dionisa kao sina Zeusa i Kadmove kćeri Semele. Dionis je odrastao uz žensko društvo, ovladao je načinima uzgoja vinove loze, pa je bio i bog vina. Njegov odgajatelj je bio i Silen. Bio je i bog vegetacije, a u njegovom kultu značajan segment predstavlja i falos. Njegovi pratioci sileni i satiri prikazivani

su u itifaličnom stanju. Za vrijeme njegovih praznika nošen je falos. Dionisov kult je bio znatno rasprostranjen, a predstavljao je orgijastičku kultnu zajednicu. Posebno su mu žene bile privržene. Prikazivan je i kao lijep mladić²⁸⁸ na mnogobrojnim predmetima grčke i rimske provenijencije.²⁸⁹ Od VII i VI stoljeća stare ere njegov se kult širi, a oživljen je najvjerojatnije u Trakiji.²⁹⁰ Njegovi su simboli, između ostalog, bili i grožđe i vino,²⁹¹ ali i falus, jedan od kulturnih objekata u bahantskim procesijama.²⁹² Raširenost kulta u antičko doba dokazana je mnogobrojnim nalazima,²⁹³ i to u različitim oblicima spomenika i na različitim mjestima.²⁹⁴ Među mnogobrojnim primjerima ovog kulta ističu se i pojave maski, kao instrumenta obredno-magijskog karaktera.²⁹⁵

Hekata (katalog br. 48, Tab. 16)

O porijeklu i okolnostima rođenja božice Hekate postoje različite mitološke interpretacije. Prema jednoj, Hekata je bila kćer titana Persa i Asterije. Drugi izvori govore da je ona bila kćer Zeusa i Demetre. To je htonsko božanstvo, najvjerojatnije porijeklom iz Karije. Ona je boginja utvara i duhova, demonsko biće povezano s podzemnim svijetom. Hekata je uzrok epilepsije, ludila, ali i zaštitnica cjelokupne magije. S tim u vezi, posebno je bila zadužena za ljubavnu magiju i život žena. Prikazivana je često s tri tijela i šest ruku, ili jednim tijelom i tri glave,²⁹⁶ kakav je upravo kameni primjerak koji se čuva u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Nika (katalog br. 49-51, Tab. 17; katalog br. 2, T. 2, 2)

U predmete koji asociraju na neki erotski prikaz mogu se uvjetno uvrstiti i tri keramička ulomka grčke vaze (katalog br. 49 i 50, Tab. 17, 49 i 50; katalog br. 2, Tab. 2, 2) te keramički arhitektonski odlomak s reljefnim prikazom (katalog br. 51, Tab. 17, 51), na kojima se vidi boginja Nika.

²⁸⁸ Srejić / Cermanović 2004, 116-118.

²⁸⁹ Nemeth-Ehrlich / Kušan- Špalj 2007, 60, sl. 2.

²⁹⁰ Pilipović 2011, 15-16.

²⁹¹ Lindgren 2007, 137-145.

²⁹² Pilipović 2011, 17.

²⁹³ Zbog praktične neodvojivosti, Dionis se vrlo često poistovjećuje s Bakhusom i Liberom. Popović 2012, 97-104, Pilipović 2011.

²⁹⁴ Grupa autora 1979, 77-86.

²⁹⁵ Tasić 2011, 181-194.

²⁹⁶ Srejić / Cermanović 2000, 449-450.

²⁸² Grupa autora 1997, 33, sl. 2 i 3.

²⁸³ Grupa autora 1980, 25, br. 164.

²⁸⁴ Grupa autora 1979, 107-108.

²⁸⁵ Pilipović 2011.

²⁸⁶ Hamilton 1962, 54-64.

²⁸⁷ Pilipović 2011, 9-10.

Nika je oličenje pobjede i stalni pratilac Zeusa i Atene, bespogovorni izvršilac mnogih njihovih naređenja. Ikonografski se prikazuje naga, s krlima i vijencem na glavi.²⁹⁷ Uz ove osobine vezani su i različiti poslovi koji se odnose na ljubavne odnose koji su vladali na Olimpu.

Hetera i spintria (katalog br. 52 i 74, Tab. 18 i Tab. 26, 74)

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoji i ulomak keramike koji prikazuje heteru – prostitutku, koja stoji i gestikulira rukama. Ova kategorija prostitutki pripadala je vrhu svoje društvene klase. Hetera su prikazivane na različitim predmetima, slikama, posudama, figurinama i sličnim objektima. Mnogobrojni izvori također bilježe njihovo postojanje. Tako je poznata Demostenova izjava: *Imamo hetera za zadovoljstvo, robinje da se pobrinu za naše dnevne potrebe i supruge da odgajaju naše zakonske nasljednike i da budu vjerne zaštitnice naših domaćinstava*.²⁹⁸ Različite su forme antičkog civilizacijskog kruga u kojima su ostali sačuvani prikazi ovih žena.²⁹⁹ Koliko je ova kategorija prostitutki bila prisutna u antičkom društvu dovoljno govori i podatak da su među pozorišnim maskama poznati i slučajevi zlatnih maski hetera s mnogo nakita, ili keramička hetera rađena u prirodnoj veličini, koja je imala ulogu grobnog priloga, s ciljem da na drugom svijetu pokojniku pruža ljubavne usluge kakve mu je pružala još za života.³⁰⁰ O pojavi prostitucije u mlađem rimskom periodu na području današnje Bosne i Hercegovine svjedoči i žeton, *spintria*, za igru ili garderobu u javnim kućama, koji je pronađen na lokalitetu Mogorjela (katalog br. 74). Paralele našem primjerku možemo naći i na drugim prostorima provincije Dalmacije.³⁰¹

Nagi prikazi (katalog br. 53-56, Tab. 19)

U antičkoj zbirci Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoji i nekoliko predmeta koje, zbog stepena devastacije, ne možemo sa sigurnošću smjestiti u određeni mitološki ili društveno poznati kontekst. Riječ je

o mramornom oštećenom dijelu muške zadnjice i dijela nogu (katalog br. 54, Tab. 19, 54), torzu s torkvesima oko vrata iz Skelana kod Srebrenice (katalog br. 56, Tab. 19, 56), torzu bronzanog nagog mišićavog muškarca koji sjedi ili kleči (katalog br. 55, Tab. 19, 55) te do pasa golom muškarcu, koji izranja iz pupoljka i u ruci drži tojagu (katalog br. 53, Tab. 19, 53). Za posljednji primjerak se može pretpostaviti da je prikaz Herkula.³⁰² Herkul je bio jedno od najsloženijih polubožanstava, a prikazivan je često s Demetrom i Dionisom.³⁰³

Goli mladić (katalog br. 57, Tab. 20)

Među grčkom slikanom keramikom koja se čuva u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se i ulomak bijelog lekita, na kojem je prikazan naočit nag mladić. Nažalost, velika fragmentiranost ne ostavlja mogućnost za rekonstrukciju cijele scene.

Učitelj s golim učenikom efebom (katalog br. 58, Tab. 21; katalog br. 26, Tab. 8, 28)

Jedan od prikaza na jednom lekitu iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine jest i scena edukacije, u kojoj učitelj sjedi i poučava nagog mladića. Ovakva scena može se staviti u direktnu korelaciju s grčkim običajem postojanja ljubavnog odnosa između dječaka – mladića i učitelja, koji je u grčkom antičkom društvu u određenim okolnostima bio dopuštan kao društveno prihvatljiv (katalog br. 58, Tab. 21).

Iako bez aluzija na intimne odnose, u muzejskoj se zbirci nalazi i prikaz života dva efeba (katalog br. 28, Tab. 8, 28).

Itifalički muškarac (katalog br. 59-61, Tab. 22)

U grupu grčke slikane keramike iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine spadaju i tri ulomka na kojima su fragmentarno vidljivi likovi muških osoba, koji najvjerojatnije pripadaju itifaličkim muškarcima. Poseban žanr kod antičkih Grka predstavljala je narodna filijačka komedija, čiji su neizostavan dio bili i itifalički muškarci. Nju su njegovali još grčki stanovnici na Siciliji i južnoj Italiji. U kasnijem periodu ju

²⁹⁷ Srejić / Cermanović 2004, 288.

²⁹⁸ Dem. LIX, 122.

²⁹⁹ Grupa autora 1979, 171-172.

³⁰⁰ Rnjak 1979, 31.

³⁰¹ Jovanović 2013, 15.

³⁰² Herkul je utjelovljivao helenski ideal muškosti. Chevallier / Gheerbrant 1983, 189; Paulys-Wissowa 1912, 550-611.

³⁰³ Srejić / Cermanović 2004, 472.

je preuzelo i modificiralo domaće stanovništvo. Dokaz popularnosti ovih pozorišnih komada je i veliki broj pronađenih keramičkih posuda s naslikanim motivima ovih šaljivih predstava. U filijačkim predstavama nastupaju različiti bogovi, heroji, istaknuti pojedinci u grotkskim maskama, unakaženog i ružnog lica. Njihove maske su kombinacija odvratnog i komičnog. Apolon je prikazivan ružan i naboran, Zeus s velikim orlovskim nosom, Hefest namršten sa šiljatim nosom i širokim ustima, Heraklo je prikazan kako juri za suknjama te su mu zbog pohote usta raširena, a oči široke i pune požude.³⁰⁴ Jedna od njihovih karakterističnih scena su i muškarci s istaknutim falusima. U ovom slučaju, naši fragmenti najvjerovatnije pripadaju kabiričkim posudama iz Tebe.

Otmica djevojke (katalog br. 62, Tab. 23)

U ljubavnu scenu može se uvrstiti i prikaz otmice djevojke. Ovakav način društvenih i emotivnih odnosa bio je u izvjesnoj mjeri zastupljen u grčkom društvu, što je najzornije zabilježeno upravo u čuvenom djelu Ilijade i razlogu početka čuvenog trojanskog rata. Refleksija na ovu temu je i scena na grčkoj keramici, koja pripada antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Privjesci – amuleti – bulle, kapsule (katalog br. 63-68, Tab. 24)

Posebnoj kategoriji predmeta iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine koji se mogu staviti u ovaj društveni kontekst pripada nekoliko privjesaka – amuleta. Amuleti pripadaju širokom spektru predmeta kojima se pripisuje natprirodna moć zaštite od zla. Kratki valjkasti primjerci kapsula poznati su još iz Kerča, a definirani su kao proizvod rimskog zlatarstva iz II stoljeća. Slični komadi javljaju se i na području Crnog mora već od III stoljeća stare ere.³⁰⁵ Nošeni su tokom cijelog rimskog perioda.³⁰⁶ Izrađivani su od različitih materijala, poput zlata, srebra, bronz i bakra,³⁰⁷ u mnogobrojnim oblicima, poput stiliziranih zoomorfnih, antropomorfnih, ali i simboličkih oblika. Nošeni su samostalno ili umetnuti u ogrlice i druge vrste nakita. Amulete

je vrlo teško razlikovati od različitih privjesaka. Jedan od glavnih pretpostavljenih determinirajućih elemenata koji klasificiraju ove predmete jest neouobičajnost oblika.³⁰⁸ Privjesci koji su oblikom više bili namijenjeni za neku funkciju nego za ukras smatraju se amuletom. Primarno su služili da se u njima drži magični zapis.³⁰⁹ Postoje različita tumačenja načina korištenja ovih sitnih predmeta. Prema jednom tumačenju, u ovim su kapsulama čuvane “čarobne” ljubavne tekućine. S obzirom na izgled koji ukazuje na nemogućnost čuvanja tečnosti, postoji logično objašnjenje da je riječ o kapsulama za zaštitu pečata otisnutog u vosku.³¹⁰ Drugi autori predlažu također vrlo razumno rješenje da su ove kapsule služile za pohranu ljubavnih amuleta u čvrstom stanju, papirića s magičnom formulom i slično.³¹¹ Naši primjerci upravo pretpostavljaju ovakav vid korištenja, umetanjem papirića s magičnim formulama. Olučasta tijela kod tri primjerka (katalog br. 64-66, Tab. 24, 64-66) te posebno primjerak koji posjeduje i pomični ravni zatvarač na jednoj strani te halke za vješanje na obje strane radi horizontalnog nošenja (katalog br. 64, Tab. 24, sl. 64), ukazuju na najlogičnije objašnjenje da je riječ o amuletima, odnosno bulama – kapsulama.

Ovakvi predmeti su služili i kao vrsta hamajlije za čuvanje djece od zlih sila. Djevojčice su nosile ove privjeske – bulle sve do dana vjenčanja, a dječaci do dana kada se održavala ceremonija koja je označavala njihovu zrelost.³¹²

Naši primjerci u izvjesnom broju pronađeni su na području Vitine i Ljubuškog, gdje je proces kolonizacije bio najintenzivniji na prostoru današnje Bosne i Hercegovine (katalog br. 64, 65 i 66, Tab. 24, 64, 65 i 66).³¹³

Među predmetima ove vrste posebno se ističe zlatni primjerak s lokaliteta Konjević Polja u istočnoj Bosni (katalog br. 67, Tab. 24, 67). U ovom smislu može se pretpostaviti i korištenje ovih bulla – kapsula u intimnom životu doseljenih ili romaniziranih stanovnika okolnih rimskih naselja, vila te vojnih logora. Analogije našim primjercima rađene od zlata možemo konstatirati

³⁰⁴ Rnjak 1979, 29.

³⁰⁵ Košćević 1991, 46.

³⁰⁶ Popović 2002, 47.

³⁰⁷ Košćević 1991, 47.

³⁰⁸ Srejović 1997, 46.

³⁰⁹ Košćević 1991, 46.

³¹⁰ Ogden 2002, 261-299.

³¹¹ Giunio 2015, 42.

³¹² Brucia / Dougherty 2007, 12.

³¹³ Ferjančić 2002, 107-114.

na području antičkog Zadra,³¹⁴ a čitav ih je niz različitih oblika pronađen na lokalitetima Regensberga, Intercise, Sagvara, Isnya i Osijeka.³¹⁵

U kategoriju privjesaka spada i primjerak od staklene paste na kojem su prikazane dvije osobe, jedna naspram drugoj (katalog br. 68, Tab. 24, 68). Ovaj primjerak privjeska posjeduje sličan sadržaj kao i ovdje prezentirani prstenovi. Direktna analogije pronađene su na lokalitetima Burnuma i Iadera.³¹⁶

Selena i Helios (katalog br. 69, Tab. 25, 69)

Među predmetima vezanim za grčku mitologiju u kojoj se spominju i emotivni odnosi samih božanstava, u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se jedan prsten koji prikazuje dvije osobe jednu nasuprot druge, a po svemu sudeći riječ je o Seleni i Heliosu. Selena je boginja Mjeseca, kćer titana Hiperiona i titanke Teje. Prema drugim predajama, njena majka je bila Eurifaesa ili Basileja, a otac je bio titan Palant ili Helijs. Kada bi okupala svoje prelijepo tijelo u Okeanu, ona bi se obučena u sjajne haljine vozila u kočijama nebeskim svodom. Selenu je volio Pan. Bila je u ljubavnim odnosima i s lijepim Endimonom, a neke predaje govore i da je bila ljubavnica boga Helija. U narodnom vjerovanju ona je povezivana s plodnošću ljudi i životinja, ali i s magijom i bolestima, na prvom mjestu epilepsijom.³¹⁷

Prstenovi (katalog br. 69, 70, 71 i 72, Tab. 25, 69, 70, 71 i 72)

Prsten, kao kolot kojim se ukrašavaju prsti na ruci, predstavljao je dio nakita još u starim istočnomediteranskim civilizacijama. U grčkoj i heleniističkoj kulturi izrađivan je u različitim oblicima i bojama, kao i materijalima. Zabilježene su i različite tehnike izrade ovog ukrasnog elementa.³¹⁸

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se i četiri prstena koja se mogu klasificirati u vjenčane ili bračne prstenove. Na ovim prstenovima sučeljene su dvije glave, muškarca i žene, rukovanje muškarca i žene i oktogonalni prsten s natpisom.

Prstenovi s ovakvim prikazima ili prikazima koji simboliziraju sklopljene dvije ruke (muškarca i žene) često su nosile zaručnice. Zaručnica je bila dužna da nosi prsten na prstu lijeve ruke do malog prsta. Ova tradicija se zadržala i do danas, a taj se prst zove prstenjak. Prstenovi su najčešće bili od željeza, ali i od drugih materijala, poput pozlaćenog željeza, srebra ili čistog zlata. Željezni prsten je poklanjan zaručnici kao simbol trajnog ugovora te je bio javni znak da je žena "zauzeta". Zaručnički prstenovi nazivani su *concordia*, a prsten sklada nazivan je *fede*.³¹⁹ Kasnije je postojala jasna distinkcija između zaručničkih prstenova (*anulus pronobus*) i vjenčanog prstena (*cingulum, vinculum*).³²⁰ Vrlo slične predstave od privjesaka se čuvaju u Republici Hrvatskoj.³²¹

Minotaur (katalog br. 73, Tab. 26, 73)

U stalnom antičkom postavu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se i jedan ulomak mozaika s područja Stoca u Hercegovini. Na mozaiku je prikazana legenda o Minotauru. Ova dobro poznata priča u sebi sadrži i erotski naboj, jer se u čuvenim Ovidijevim *Metamorfozama* govori o Dedalu, koji poklanja Pasifaji bronzanu kravu, koja joj omogućava da zadovolji svoju natprirodnu strast prema biku.³²² Ova priča u sebi ima elemente zoofilije. Naime, pošto nije prinio obećanu žrtvu, Posejdon je u srcu Minojeve supruge rasplamsao ljubav prema biku, koji je trebao biti žrtvovana životinja. Obuzeta ovom neprirodnom strašću, Pasifaja je pratila goveda, hranila prelijepog bika te sa zavišću gledala na krave, ubijajući svaku kojoj se bik ljubimac približio. Prema drugoj verziji, Dedal je napravio drvenu kravu, pokrivši je goveđom kožom. U ovu se napravu uvukla Minojeva supruga. Naprava je toliko bila slična pravoj kravi da joj je bik odmah pristupio i oplodio Pasifaju. Tako je ona postala majka Minotaura, hibridnog bića.³²³

³¹⁴ Giunio 2015, 68-69.

³¹⁵ Košćević 1991, 46.

³¹⁶ Giunio 2015, 66, br. 27-31.

³¹⁷ Srejšević / Cermanović 2000, 378.

³¹⁸ Popović 2002, 44.

³¹⁹ Giunio 2015, 16-17.

³²⁰ Ivčević 2002, 279.

³²¹ Giunio 2015, 66.

³²² Grant 1967, 250.

³²³ Srejšević / Cermanović 2000, 322-323.

Zaključak

Koliko su grčke i rimske tradicije ostale aktuelne, govori i podatak da su neki pojmovi i termini ostali prisutni u medicini do danas u opisivanju pojedinih stanja vezanih za seksualnost. Tako se pored izraza *lezbejstvo*,³²⁴ *homoseksualizam*,³²⁵ *pedofilija*,³²⁶ *zoofilija*,³²⁷ u medicini i danas upotrebljavaju nazivi *sati-rijaza*³²⁸ za naglašeni i trajno izraženi spolni nagon muškarca, *afrodijazom*³²⁹ za izraženi nagon žene. Pojam *nimfomanija*³³⁰ predstavlja nezasitost seksualne požude kod žena, dok je *prijapizam*³³¹ stanje nevoljne, bolne i dugotrajne erekcije.³³²

Analizom pronađenih arheoloških predmeta, freski, mozaika, privjesaka, kulturnih predmeta grčko-rimske mitologije, može se doći do pogrešne ocjene da je njihovo društvo imalo naglašeno promiskuitetan karakter. Već iz analize skromnog broja predmeta koji se mogu povezati s ovom tematikom, a tiču se domaćeg prostora, vidljivo je da ovaj segment ipak u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije nije bio masovnije prisutan. Za razliku od nekih drugih prostora, gdje su eksplicitne pornografske scene prikazivane na svjetiljkama, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nije pronađen nijedan autohtoni primjerak prikaza spolnog odnosa,³³³ izuzev jednog primjerka erosa na disku svjetiljke iz Hercegovine.³³⁴ Svi primjeri koji se definiraju u ovaj širi društveni kontekst, a pronađeni su na prostoru Bosne i Hercegovine, pripadaju različitim kulto-

vima, poput Afrodite, Venere, Erosa i slično, ali ne i direktnih scena spolnih odnosa, kakav je bio slučaj s velikim urbanim centrima i mjestima naglašenog hedonističkog života. Iz ovih činjenica može se zaključiti da je područje unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije ipak bio prostor teškog življenja, eksploatacije rudnih bogatstava, regrutacije domaćih mladića u rimsku vojsku, ratnih dešavanja, ofanzivnih i defanzivnih operacija, svakodnevne borbe za puko preživljavanje, te je bilo kakav egzibicionizam, pa i neuobičajena seksualna aktivnost, bio prava rijetkost i više izuzetak nego redovna pojava. Od ove konstatacije odudara postojanje figurine Prijapa (katalog br. 42, Tab. 13), koji je pronađen na tlu današnje Bosne i Hercegovine, tačnije na lokalitetu velikog rudarsko-administrativnog urbanog centra Japra – Majdanište,³³⁵ te *spintrie* iz javne kuće pronađene na Mogorjelu (katalog br. 74, Tab. 26, 74). Mora se naglasiti da su ovi eksplicitniji prikazi u prvom slučaju u službi plodnosti i prizivanja pozitivnih sila, dok je u drugoj situaciji *spintria* u funkciji zadovoljenja požude.

Suprotno od navedenog, u zbirci koja je bila predmet obrade u ovom radu postoje četiri predmeta koja direktno prikazuju spolni čin ili spolni organ, ali ne pripadaju prostoru Bosne i Hercegovine, nego su u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, dospjeli kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti s područja Grčke i Albanije. Riječ je o bronzanim falusima koji su pronađeni na području Albanije i Narone u Hrvatskoj (katalog br. 13 i 14, Tab. 5) te posudama koje pripadaju grčkom vaznom slikarstvu. Na jednom primjerk u se vidi drsko ponašanje silena koji napastvuju žene, ili čak neposredno izvršavaju spolni akt (katalog br. 4, Tab. 2, 4a i 4b). Drugi predmet se odnosi na grčku slikanu posudu s prikazom nagog Silena (katalog br. 1, Tab. 1).

Na kraju se ipak može s velikom sigurnošću konstatirati da je u svim drevnim civilizacijama, pa tako i u antičkoj, osnovni društveni poredak bio baziran na porodičnom životu, koji je podrazumijevao zdrave socijalne odnose između ljudi, prvenstveno članova jedne porodice. Kada su Rimljani osvojili prostor antičke Grčke, val grčkih utjecaja u svim sferama života dospio je i do rimskog društva, mijenjajući postupno pojedine segmente u običajnoj praksi.

³²⁴ Termin se veže za pjesnikinju Sapfo, koja je na otoku Lezbosu oformila školu za djevojčice. Leksikon antičkih autora 1996, 520.

³²⁵ Termin potiče od grčke riječi *homoios* – “jednak, isti”. Ballarin 1968, 35-36.

³²⁶ Termin potiče od grčke riječi *pais*, *paidos* – “dječak” i *fileo* – “volim”. Ballarin 1968, 81.

³²⁷ Termin potiče od grčke riječi *zoon* – “životinja” i *fileo* – “volim”, a predstavlja spolnu naklonost prema životinjama. Anić / Klaić / Domović 1998, 1498.

³²⁸ Termin potiče od imena Satira koji su bili divlji i pohotni demoni šuma. Srejić / Cermanović 2004, 377; Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.

³²⁹ Termin potiče od imena boginje Afrodite, zaštitnice plodnosti, ljubavi, erotskih osjetila. Srejić / Cermanović 2004, 69-70; Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.

³³⁰ Termin je grčkog porijekla *nymphē* – “djevojka”, *mania* – “ludilo”. Đokić 1981, 239.

³³¹ Termin potiče od imena boga Prijapa, koji je bio uvijek prikazivan u erekciji. Srejić / Cermanović 2004, 360.

³³² Ballarin 1968, 88.

³³³ Busuladžić 2007.

³³⁴ Ibid., 112, br. 40.

³³⁵ Basler 1977, 121-216.

Summary

Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Introduction

As a result of the many archaeological investigations conducted in Bosnia and Herzegovina, and of the activities of collectors, the National Museum of Bosnia and Herzegovina's Antiquities Collection of the Archaeology Department includes objects with scenes of an erotic nature. These include pendants, pots and sculptures, as well as urns and architectural fragments with such elements.

Ancient Greece and the world of sexuality

When discussing the various forms of intimate human life, it is important to note the significant distinction between the legal, moral, religious, social and emotional concept of terms then and now, such as *homosexuality*, *lesbianism*, *marriage*, *paedophilia*, *bisexuality*, *heterosexuality* and so forth. Attitudes towards all these phenomena have changed over time; in some cases, there has been a shift from outright condemnation or of ignoring their existence, towards open, socially acceptable behaviour.³³⁶

Along with textual sources, many material remains, such as Greek vase paintings, display a wide range of complex sexual and emotional relations present among the ancient Greeks.³³⁷ Vases abound with scenes of raw sex, believed to have taken place at the end of symposia. From our modern perspective, and in the absence of reliable textual sources, it is hard to determine whether, and to what extent, these images reflected fantasy or reality.³³⁸ The kinds of relations depicted may be summed up as paedophilia, homosexuality, prostitution, orgies, but, most frequently exemplary married life. This aspect of life was directly associated with myth and religion, as well as with the legal system, which defined the customs associated with private life. A study of Greek mythol-

ogy reveals that the Greek gods and goddesses themselves were not immune to sexual relations. Surviving sources such as Homer's *Iliad* and *Odyssey*, and Hesiod's *Theogony*, describe their private lives in detail.³³⁹ A whole range of tales relate the love affairs of the various gods and goddesses, their children born in or out of wedlock, their lovers and mistresses,³⁴⁰ and the character traits of the protagonists. The goddess Hera, for instance, is often depicted as hysterical, on account of her husband's adultery.³⁴¹ The criteria of social relations were very different then from today. It was not seen as abnormal to depict certain kinds of paedophilia, and Eros was the protector of love between men and boys.

Paedophilia

From the 6th to the 4th century BCE, indeed, the notion of "Greek love" related only to relationships between men and boys. In such relationships, a mature man was a "tutor," passing on to his young lover, a boy, his knowledge and experience of sexuality, and of moral and ethical values, courage in war and friendship. In ancient Greece, particularly in Athens, paedophilia was the equivalent of pedagogy, accepted among certain aristocratic circles. Its fundamental aim was to raise "good, honest, educated, handsome" boys as honourable Greek citizens. Sophocles, Pindar and Aeschylus are known to have been in favour of such relations between tutors and adolescents (ephebes),³⁴² who could be boys aged from 12 to 17. These legally acceptable relationships were to be condemned if they continued once the boy had begun to grow a beard. However, many of the thinkers, poets and philosophers of the day regarded this phenomenon as unacceptable. Prominent among them was Aristophanes, who condemned both paedophilia and homosexuality.³⁴³

Homosexuality

In the oldest known civilizations, such as those of the Hittites³⁴⁴ and of Mesopotamia, same-sex relations were tolerated by society. In some, such as ancient

³³⁶ Giunio 2105, 37.

³³⁷ Mercadé 1968.

³³⁸ Various authors 2007, 217.

³³⁹ Jovanović 2013, 3.

³⁴⁰ Srejović / Cermanović 2000, 29, 69-70, 116-119, 145-146, 355-357, 360, 458-460 and 473.

³⁴¹ Roberts 1994, 24-25.

³⁴² One of the painted vases in the antiquities collection of the National Museum of Herzegovina bears a scene of a naked ephebe with his tutor (cat. no. 56, T. 21), and an ephebe in erotic company (cat. no. 28, T. 8, 28).

³⁴³ Jovanović 2013, 4.

³⁴⁴ On the Hittites, see Zamarovsky 1965.

Egypt, attitudes towards private life as a whole were associated with fertility. The ancient Egyptians knew that homosexuality existed, but it was not socially acceptable.³⁴⁵

Following the liberation of the Jews from the Babylonian exile, Jewish religious law concerning the legal and administrative organization of marriage began to impose official sanctions on all forms of sexual activity other than heterosexuality. These principles were later introduced to the Christian tradition by the apostle Paul,³⁴⁶ and are based on both the Old and the New Testaments.³⁴⁷

As with paedophilia, so too with homosexuality,³⁴⁸ there were differing views in antiquity.³⁴⁹ Some approved of same-sex relations, but others were openly opposed to them. Prominent among the latter were Plato and his famous pupil Aristotle, both of whom regarded homosexuality as unnatural, the result of a lack of self-control and excessive “delicacy.” Surviving textual sources reveal that love between men was usually regarded as platonic, without physical contact. The fact that Greek vases seldom if ever depicted scenes of male anal sex also supports this view.³⁵⁰ Anal sex was regarded as dirty, improper and repugnant, acceptable only between a man and a woman or with a male prostitute.³⁵¹ Heterosexuality was seen as a more worthy and important form of sexual activity from the social, moral and religious point of view.³⁵²

As for female homosexuality, it probably existed, but was not seen as particularly interesting, and features relatively rarely in Greek textual sources and paintings. The poetess Sappho, who founded a school of dance and poetry on the island of Lesbos, is a notable instance of this form of sexuality.³⁵³ The name of the island gave rise to the term lesbianism.³⁵⁴ Same-sex relations among the female population of the island of Lesbos may be explained by the presence of woman in an isolated environment, with no contact with the outside world. Similar social circumstances

and the absence of access to female society led to the tolerance of homosexuality in Spartan society, where men spent long periods in the army.³⁵⁵

As in Greek society, so in ancient Rome, female homosexuality was either ignored or tolerated as an incidental and insignificant form of sexual relations,³⁵⁶ concerning which there is only incidental information. Unlike ancient Greece, however, the Romans imposed a strict ban on homosexuality in the military. Cases are known of violations being punished by death.³⁵⁷ The law of that time known as *Lex Scantinia* set out the proscribed forms of same-sex physical contact, which were prohibited in principle, but the ban did not apply to such relations with slaves when the master took the active role, even without the slave’s consent. Legal sanctions were eased with the passage of time, and it is known that as early as circa 200 BCE there was a quarter in Roman where people inclined to this kind of pleasure would gather. Ports, with their sailor population, and Roman baths, were places where same-sex partners could be found. Same-sex marriages, even, have been recorded, though they were extremely rare. One of the first known cases of same-sex marriage is that of the emperor Nero, who arranged marriages with other men more than once. There were no legal obstacles to this, since marriage was defined as a private agreement between two free parties.³⁵⁸ Another prominent ruler who encouraged same-sex relations by his own example was the emperor Hadrian, who had a Greek lover, Antinous, whom he deified after the young man’s death and for whom he built temples.³⁵⁹ There are many surviving Roman textual sources that strongly condemn this kind of love.³⁶⁰ On the other hand, there are a handful of examples of same-sex relations, most of which were found among the upper class, and its most eccentric circles at that. Analysis of surviving lewd graffiti found in Pompeii, however, suggest that heterosexual relations were much more common.³⁶¹ Throughout Roman antiquity it was stressed that homosexuality reached Rome under Greek influence,³⁶² and that it was primarily a Greek custom.³⁶³

Though the sources are much sparser, studies have also revealed the existence of zoophilia. This deviation was of cult significance in ancient Greek. Greek vases depict sileni and satyrs, and Roman lamps bear

³⁴⁵ Graves-Brown 2010, 99-100.

³⁴⁶ Košiček 1963, 103-104.

³⁴⁷ De Kruijf / Vollebregt 1972.

³⁴⁸ Rojben 1971, 139. The term “homosexuality” denotes a strong physical and emotional interest in persons of the same sex.

³⁴⁹ Surviving Roman literature provides a wealth of information on this phenomenon: Richlin 1992, 220.

³⁵⁰ This is true only of the sexual act itself; scenes that could be interpreted as homosexual are common among the ancient Greeks. Giunio 2015, 37.

³⁵¹ Jovanović 2013, 4-5.

³⁵² Košiček 1963, 98.

³⁵³ Her name is also associated with the tragic story of her unrequited love for a man, which led to her committing suicide. She was married, and had a child. *Leksikon antičkih autora* 1996, 520; Jovanović 2013, 6.

³⁵⁴ Jovanović 2013, 5-6.

³⁵⁵ Jovanović 2013, 11.

³⁵⁶ Giunio 2015, 39-40; Jovanović 2013, 11.

³⁵⁷ Jovanović 2013, 11.

³⁵⁸ Giunio 2015, 38.

³⁵⁹ Ibid., 39.

³⁶⁰ *Quint. II*, 2, 14-15.

³⁶¹ Laurence 2010, 79-80.

³⁶² Various authors 2013, 77.

³⁶³ *Corn. Nep.* pr. 4-8; *Cic. Tusc.* V, 58; *Cic. Tusc.* IV, 70; *Cic. Rep.* IV, 3.

scenes of relations between women and asses. Associated with the latter is the Golden Ass, a tale of the adventures of Lucius, who while travelling through Thessaly was accidentally turned into an ass. Despite this, a young woman falls for him.³⁶⁴ Then there is the legend of Pasiphaë, wife of King Minos of Crete, who was in love with a bull.³⁶⁵

Prostitution in ancient Greece and Rome

The ancient Greeks made a clear distinction between male and female prostitution.³⁶⁶ Unlike the latter, male prostitution was severely condemned in Athenian society; if it occurred at all, it was only covertly, never publicly, unlike female prostitution. In later Athens, there were brothels with male prostitutes, who were deprived of all their rights as citizens. Foreigners could practise prostitution without hindrance, and could even keep brothels, subject to paying a tax. This was because foreigners were regarded as second-class citizens.³⁶⁷

Attitudes towards female prostitution were very different. It was widely present in ancient Greece, as evidenced by many images and literary works. Unlike male prostitutes, female sex workers were not punished, and the women who practised this trade were organized in a variety of ways. Sources refer to several categories of prostitute. Prominent among them were the sacred prostitutes of the temple of Aphrodite, where they served visitors to the temple and collected funds for humanitarian purposes.³⁶⁸ It was fairly common for volunteers to perform this service for a limited period, in what was regarded as a kind of missionary activity. Having completed their term, they returned to their families and husbands, their reputation enhanced.³⁶⁹ Strabo and Herodotus both refer to this phenomenon.³⁷⁰

There were also elegant courtesans, dedicated concubines, and cheap prostitutes. The task of all these women was to entertain men outside marriage. Courtesans of great beauty were often also highly educated. Being obliged to pay high taxes, they were forced to service many men. Courtesans included skilled musicians and dancers, their performances enhancing the

moments spent with them. The lowest category consisted of cheap prostitutes serving lower-class men.³⁷¹ It was not uncommon for upper-class prostitutes to enjoy a notable social life in Greek society, in contrast to married women, mothers, sisters and daughters, who were largely kept out of sight. These high-ranking prostitutes often gathered around them statesmen, scholars, thinkers, artists and men of letters. In the golden age of Pericles, it is recorded, Pericles himself married one of these ladies, known as Aspasia.³⁷² The Greeks also introduced the gathering known as a symposium, at which men would converse, eat, drink, dance and enjoy themselves in the presence of prostitutes.³⁷³ Respectable wives, mothers and daughters were absent from these symposia, which were often held in private houses, and were charged with eroticism and raw sexual indulgence. Xenophon's *Symposium* is one textual source that gives a detailed description of a symposium.³⁷⁴ Almost invariably hosted by wealthier citizens, the guests at these gatherings would recline on couches, give libations in honour of the gods, discuss philosophy, and finally take part in the sex games. Symposia were held in the men's quarters, known as the *andron*, where the wealthy host offered his guests expensive food and drink, wine and *hetaerae* (high-class prostitutes). Groups of friends often collaborated in various political and judicial affairs, constituting in effect political interest groups.³⁷⁵ Accounts survive of the most expensive and elegant courtesan, a lady named Laida whose breasts were famous throughout Hellas, and who charged an exceptionally high price for her services.³⁷⁶

Concubinage was defined separately as a form of extra-marital relationship. A concubine lived with a man to whom she was not legally married, but enjoyed almost the same rights as a married woman.³⁷⁷ The tradition persisted, and direct parallels are found in ancient Rome.³⁷⁸

In ancient Rome, too, prostitution was legal, with a defined status.³⁷⁹ It was widespread, as evidenced by the festival known as Lupercalia.³⁸⁰ Having sex with a prostitute was not regarded as adultery; only sex with a married woman or widow was regarded as a sin. Such relationships, if they resulted in the birth

³⁶⁴ Jovanović 2013, 10.

³⁶⁵ Srejšević / Cermanović 2000, 322-323.

³⁶⁶ The basic definition of prostitution is the practice or occupation of engaging in sexual activity for payment. Bal-larin 1968, 90.

³⁶⁷ Jovanović 2013, 5.

³⁶⁸ Ibid.

³⁶⁹ Rojben 1971, 211.

³⁷⁰ There are divergent views on the question of sacred prostitution. Obradović 2010, 252-257.

³⁷¹ Jovanović 2013, 5.

³⁷² Palić 1966, 240-241.

³⁷³ One Greek vase bears a faithful rendering of the moments spent in such a gathering. Various authors 2007, 212 and 217.

³⁷⁴ Ibid., 216.

³⁷⁵ Ibid., 213 and 218.

³⁷⁶ B. Kirigin 2007, 126.

³⁷⁷ Jovanović 2013, 5.

³⁷⁸ Sanader 2002, 89-95.

³⁷⁹ Edwards 1997, 5-111.

³⁸⁰ Palić 1966, 242.

of a child, almost always gave rise to legal difficulties when determining the heir, regardless of the evident facts.³⁸¹ Even people from the highest echelons of society could make use of the services of prostitutes, provided they were seen to do so in moderation.³⁸² Some sources relate that some slaves in the dressing rooms of Roman baths also worked as prostitutes. Images on the tokens known as *spintriae*, used in games and in the cloakrooms of public baths, attest to this.³⁸³ The practices of prostitutes are also evident in the wall paintings of erotic scenes in brothels, where most of the prostitutes were Greek slaves; this is known because the walls also bore graffiti³⁸⁴ with their names. The rooms were often small, stuffy, dirty, and lacking even basic privacy, with not even a curtain over the entrance.³⁸⁵ Notices describing the kinds of services offered by each prostitute, with a price list and whether she was busy or free, were placed by the entrance to their rooms.³⁸⁶ The prostitutes lay on stone beds, and their services were relatively cheap – for the cost of one sexual act, one could buy two to eight glasses of wine,³⁸⁷ and in fact these services were proverbially extremely cheap.³⁸⁸

Roman law recognized several categories of prostitute. Some were free, self-employed women, others were managed by a pimp or even by their own mother. Administratively speaking, there were both registered and unregistered prostitutes. Those who were free by birth were classed as *infames* and deprived of the legal protections according to other Roman citizens.³⁸⁹

Women turned to prostitution for many reasons. In addition to slaves, who could quite legally be forced into prostitution, being regarded solely as chattels, some women opted for this way of life for existential reasons. In some cases, slave owners would include a specific clause in a deed of sale to protect them from being forced into prostitution by their new owner.³⁹⁰

In civilian life, Romans could have same-sex relations with slaves³⁹¹ and male prostitutes.³⁹² These rela-

tions were tolerated, but not publicly approved of.³⁹³ In some circumstances, the Romans even regarded prostitution as beneficial. For instance, a bride was expected to be young, virginal and inexperienced; but the man was expected to be older and experienced. To gain that experience, he had to have the opportunity to engage in sex, for which not only his own female slaves and their friends and relatives, but also prostitutes were readily available, particularly hetaerae and courtesans, who were seen as more refined and expensive purveyors of love.³⁹⁴ These last categories were specially trained not only to provide their primary services but also to act, recite, sing, play musical instruments and dance, all of which were regarded as an essential part of the prostitute's job.³⁹⁵

One feature of the system of control, and of the prostitutes themselves, was the protection of their health and the prevention of unwanted pregnancies. The experience gained over a long period was passed on from one to another, including a wide range of contraceptive means,³⁹⁶ based on natural methods and the use of natural remedies. Particular attention was paid to the women's fertile period, and on finding physical ways to prevent conception.³⁹⁷ Sources provide evidence of the widespread use of contraception in Roman Egypt. Texts by physicians of antiquity refer to substances to be applied vaginally, such as cedar resin, vinegar or olive oil, prior to sex, as well as to various potions and to the wearing of magic amulets. To the ancients, contraception was the woman's responsibility.³⁹⁸ Methods of abortion were also known to medicine, as a last resort, and maladies such as syphilis, gonorrhoea and other venereal diseases were a matter of concern.³⁹⁹

There was extensive legislation attempting in various ways to regulate this field. The Augustan laws on sexuality were particularly notable, dealing with prostitution but also with married life. Other rulers, such as Caligula and Alexander Severus, also addressed this problem by enacting laws. These all dealt primarily with ways of collecting various taxes, almost entirely ignoring the moral aspect.⁴⁰⁰ Even if it was present in the shape of various restrictions, ways were found to disavow, relativize or ignore it.⁴⁰¹

Textual sources and archaeological evidence reveal that prostitution was carried out in a variety of places: the street, where prostitutes displayed themselves

³⁸¹ Fantham 2011, 115-143.

³⁸² Giunio 2015, 27.

³⁸³ Buljević 2008, 201-221.

³⁸⁴ Richlin 1992, 81.

³⁸⁵ Giunio 2015, 31-36.

³⁸⁶ Ibid., 35-36.

³⁸⁷ Jovanović 2013, 9.

³⁸⁸ Stumpp 1998, 214-229.

³⁸⁹ Giunio 2015, 27-28.

³⁹⁰ McGinn 1998, 171 and 293.

³⁹¹ Evidence of the widespread presence of slaves is revealed by the fact that up to 35% of the total population of Italy was of slave origin. Busuladžić 2014, 126.

³⁹² Analysis of textual sources and archaeological finds reveals far more about female than male prostitution, given the patriarchal social system as well as the greater contribution by men (writers, politicians, rulers, aristocrats, thinkers and so on) to surviving sources.

³⁹³ Jovanović 2013, 11.

³⁹⁴ Sanader 2002, 93.

³⁹⁵ Giunio 2015, 29.

³⁹⁶ Knibiehler 2004, 56-57.

³⁹⁷ Giunio 2015, 29.

³⁹⁸ Pelcer 2007, 177-186.

³⁹⁹ Novak 2008, 107.

⁴⁰⁰ Giunio 2015, 30-31.

⁴⁰¹ Knapp 2013, 239.

naked to the gaze of potential customers; brothels;⁴⁰² premises renting out rooms;⁴⁰³ and inns and public baths where the services of prostitutes were provided.⁴⁰⁴ In ancient Rome, as in other cities, there were no red light districts; rather, brothels and other premises providing these facilities were located at random in various parts of town without regard to the social status of the quarter in question.⁴⁰⁵ The ruins have been uncovered of about thirty-five buildings in Pompeii that were probably brothels, judging from the frescoes with explicit erotic scenes,⁴⁰⁶ as well as the layout of the rooms.⁴⁰⁷ In Rome, the greatest concentration of brothels was between the Esquiline and Caelian Hills, where there were a market, taverns, shops and barracks.⁴⁰⁸

The constant presence of this social phenomenon is also attested by the fact that not even the sacred texts were immune. There are several dozen places in the Scriptures where terms implying prostitution can be found. The ancient Jews condemned the presence of immoral women, but the emphasis was on regulation directed against Jewish women involved in the sex trade. The presence of foreign prostitutes was tolerated.⁴⁰⁹

The institution of marriage in ancient society

Erotic images of marriage are extremely rare or non-existent in Greek works. Marriage was regarded primarily as the means of perpetuating one's line, and had nothing to do with pleasure. As a result, all sexual scenes of orgies, coitus, naked men and women, and sex aids depicted prostitutes, not lawfully married women.⁴¹⁰

As in other ancient societies, so too in ancient Greece it was a wife's duty to bear children and to take care of the house and the family. The man, on the other hand, was socially active in his *polis*, and thus enjoyed great sexual freedom.

Romans continued to uphold the basic social norms associated with the institution of marriage. In the Roman legal order, marriage was the mainstay of

society.⁴¹¹ The family was based on monogamous marriage, which was a lifelong union of a man and a woman, under the domination of the man.⁴¹² The marriage was intended to be permanent – this intention was known *affectio maritalis*. Sexual intercourse was not a requirement for a Roman marriage to be valid.⁴¹³ Notwithstanding this theoretical rule, in practice the relationships between a man and a woman were defined in a variety of organizational forms. There are numerous ancient legal texts governing matrimony: in addition to the Laws of the Twelve Tables,⁴¹⁴ marriage was governed by many other legal codes, such as the *Lex Canuelia*,⁴¹⁵ *Lex Voconia*, *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, *Lex Aelia Sentia* and more.⁴¹⁶ One ruler who made a deep mark on legislation and the definition of complex interpersonal relations, marriage, lovers and mistresses, slaves, the master-slave relationship, and deviant sexual relations, was Augustus.⁴¹⁷ His *Lex de ordinibus maritandis* was an attempt to introduce some degree of order into these matters. The law prescribed the order and manner of entering into marriage, as well as the means of divorce,⁴¹⁸ and the circumstances surrounding it.⁴¹⁹ The legacy of his laws was later incorporated into the legal codes of Constantine,⁴²⁰ Justinian⁴²¹ and Theodosius,⁴²² and was still present in the form of mediaeval codices. In Rome, marriage was a contractual relationship based on mutual interest. A distinctive feature of such marriage was the absence of any rights and obligations.⁴²³ The authority of the man was of key importance. A successful marriage was one in which family, political and economic needs were satisfied. The notion of love, affection or other such emotions was reserved for extra-marital relationships. Being in love was regarded as a weakness, leading to a loss of rationality. Public expressions of affection, even a kiss on the cheek, were regarded as socially unacceptable. Marriage was merely a form of loyalty and a means of ensuring children who would preserve the identity of future generations. The supreme importance of this is attested by many works of literature referring to barren wives are being divorced to enable the husband to marry again

⁴⁰² Giunio 2015, 31.

⁴⁰³ Knapp 2013, 248.

⁴⁰⁴ Giunio 2015, 34.

⁴⁰⁵ Knapp 2013, 242.

⁴⁰⁶ Scenes of this kind have even been found in private premises and homes, mainly those of the wealthy. Giunio 2015, 37.

⁴⁰⁷ Ibid., 31-36.

⁴⁰⁸ Coarelli 1997, 200-239.

⁴⁰⁹ Rojben 1971, 210-211.

⁴¹⁰ Jovanović 2013, 6.

⁴¹¹ Numerous tombstones of married couples attest to this. Various authors 2015, 81.

⁴¹² Nathan 2000, 15 and 18.

⁴¹³ Horvat 1954, 115; Staples 2004, 85.

⁴¹⁴ Bujuklić 2005, 572-577.

⁴¹⁵ Maškin 2002, 98.

⁴¹⁶ Hersch 2010, 19-55.

⁴¹⁷ Sanader 2002, 91.

⁴¹⁸ Horvat 1954, 119-120.

⁴¹⁹ Giunio 2015, 24.

⁴²⁰ Dixon 1992, 109.

⁴²¹ Sanader 2002, 91.

⁴²² Giunio 2015, 15.

⁴²³ Various authors 2013, 90-91.

and have children with a second wife. There was also a period of betrothal, the *sponsalia*.⁴²⁴ This could last for several years, if the parents betrothed their children while still young. Betrothal consisted of a public promise between two parties in the presence of family and friends, at a specially prepared banquet.⁴²⁵ The betrothal came into effect when the proposer bestowed a plenitude of gifts on his bride-to-be, including a ring, which might be gold, silver or, more commonly, iron, and which was placed on the girl's ring finger.⁴²⁶ An iron ring was the symbol of a perpetual contract and lifelong relationship.⁴²⁷

With the passage of time, Roman jurisprudence, in symbiosis with tradition and the experience of other, subjugated peoples, gave rise to various forms of entering into marriage. The earliest was *manus marriage*, in which a woman was placed under the control of her husband. There were three forms of *manus marriage*: *confarreatio*, *coemptio* and *usus*.⁴²⁸ *Confarreatio*,⁴²⁹ which was limited to patricians, consisted of a sacrifice to Jupiter with certain rituals, performed in the presence of a priest and ten witnesses, thus assuring the legitimacy of the marriage, for in some cases the parties were children.⁴³⁰ Another type of *manus marriage*, known as *coemptio*,⁴³¹ consisted of a fictitious sale by a father of his daughter to her future husband.⁴³² The third type, known as *usus*,⁴³³ legalised the union between a plebeian and a patrician woman after a year of cohabitation in concubinage. Once this year had passed, the wife automatically came under the ownership of her husband,⁴³⁴ which was often marked by a formal absence from the home for three days and nights.⁴³⁵ Marriages were often entered into for political or pragmatic reasons, especially among the political elite.⁴³⁶ Nor should dowry be ignored as a socially important factor in contracting marriage. In the late Republic, dowry⁴³⁷ was a widely accepted notion, and some sources even refer to different types of marriage: those entered into for pleasure in bed, love marriages, and marriages of convenience.⁴³⁸ Dowry

continued to play an important part in later mediaeval society, on the basis of Roman tradition.⁴³⁹

The nature of the marriage ceremony among ancient Romans is also known to us.⁴⁴⁰ The marriage was a ceremony for which a particularly auspicious day would be chosen. The evening before the marriage, the bride would prepare herself, and on the day itself would dress up for the ceremony;⁴⁴¹ her hair divided into six locks and tied in a bun, she would don a white tunic tied with the ritual *Nodus Herculeus*, a saffron-coloured cloak, and sandals.⁴⁴² She would bid farewell to her toys,⁴⁴³ and accompany her husband to the temple, where the *auspex* would read the omens in the innards of a sacrificial victim. This was followed by a party and banquet, after which the bridal pair would retire to the bedchamber, following the prescribed order of events.⁴⁴⁴

Concubinage was a separately recognised category of extra-marital cohabitation. Ancient sources provide few details of concubinage. The simplest definition of this legal status might be that a concubine was any free-born woman who was sexually active outside marriage with a man with whom she was living.⁴⁴⁵ In the formal legal sense, men were not permitted to cohabit with two women, a wife and a concubine. Yet given the basic fact of two people living together, it was necessary to satisfy some legal formality to allow for entering into a legally permitted marriage. Augustus's laws provided the legal framework, defining who could enter into marriage and in what manner. Women accused of adultery were forbidden to marry; their only resort was concubinage.⁴⁴⁶ Senators and their children were forbidden enter into marriage with freed women, so here too concubinage was the only solution.⁴⁴⁷ The same was true of soldiers on active service, for whom official marriage was prohibited. People known to be of dubious morals could not enter into an official marriage, and nor could poor women whose dowry was insufficient for a wedding. From the time of Septimus Severus, a mistress could not marry her freed slave, and an official in the provinces could not marry a woman from the same province unless she was originally from a different province. In all these circumstances, concubinage was the only solution.⁴⁴⁸ It was regarded as a kind of marriage of lesser

⁴²⁴ Horvat 1954, 120.

⁴²⁵ Šarac / Lučić 2006, 78.

⁴²⁶ Carcopino 1981, 88.

⁴²⁷ Giunio 2015, 15-17.

⁴²⁸ Šarac / Lučić 2006, 76.

⁴²⁹ Stanimirović 2006, 73-74.

⁴³⁰ Romac 1998, 124-125.

⁴³¹ Stanimirović 2006, 74.

⁴³² Giunio 2015, 19.

⁴³³ Stanimirović 2006, 74-75.

⁴³⁴ Grimal 1967, 53.

⁴³⁵ Giunio 2015, 19.

⁴³⁶ Various authors 2013, 42-43 and 46-47.

⁴³⁷ On dowry see Stanimirović 2006, 71-97.

⁴³⁸ Stanimirović 2006, 89.

⁴³⁹ Šarkić 2006, 185-191.

⁴⁴⁰ Hersch 2010, 61-222.

⁴⁴¹ Caldwell 2014, 105-134.

⁴⁴² Carcopino 1981, 89-90.

⁴⁴³ Girls were often married off at a very young age. Various authors 2013, 31-36.

⁴⁴⁴ Giunio 2015, 22-23.

⁴⁴⁵ Horvat 1954, 115-116.

⁴⁴⁶ Sanader 2002, 93.

⁴⁴⁷ Giunio 2015, 19.

⁴⁴⁸ Sanader 2002, 93.

value, in which the partners could exchange gifts, but the children born of the relationship were regarded as illegitimate, deriving their origins from their mother alone;⁴⁴⁹ the father had no authority over them, nor was he the founder of the family.⁴⁵⁰

The Romans were very familiar with keeping concubines, a practice that was widespread throughout all strata of society. From the humblest citizens to the emperors themselves, concubines were an inseparable part of the private life of many men. Literary sources tell of Acte, who became Nero's concubine; of Vespasian's legal difficulties when he married Flavia Domitilla; of Titus when he dismissed Berenice; of Gallienus and his extra-marital relationship with Pipa, a Marcomanian princess, while he was still married; and many more. The legal framework imposed many restrictions. Emperors could not marry women of lower rank, slaves, freed women or others inappropriate to the dignity of the emperor. To circumvent these strict, ruthless laws, they would resort to adoption, the acquisition of citizenship, and other means. Constantine attempted to abolish the institution of concubinage altogether.⁴⁵¹

Despite all this, concubines were not in the same legal position as prostitutes. They were expected to be faithful, to behave appropriately, and to live according to all the customs of marriage, except that they could not legalise their relationship according to the law.⁴⁵² From the legal perspective, there was no shame in being a concubine, and they could in theory become wives.⁴⁵³

Swearing eternal love, or indeed any other motive, whether economic, political or familial, was not always a sufficient guarantee of a permanent marriage. Divorce, *divortium*, was also recognised in Rome, as a legal and, in practice, informal act,⁴⁵⁴ consisting mainly in the wife's returning to her family home or guardianship, taking her dowry with her.⁴⁵⁵ Provided it was conduct in line with tradition, divorce was socially acceptable. Though already known in the Law of the Twelve Tables, it was circumscribed by several restrictions. A man had the right to banish his wife, but a wife did not have the same right. To counter manipulation and to prevent the break-up of marriage on the weakest of pretexts, Roman legislation recognized the institution of marriage by the husband's family,⁴⁵⁶ to determine whether there were justifiable reasons for a wife's being banished from her home and her hus-

band's family.⁴⁵⁷ Over time, in particular from the 2nd century on, customs associated with divorce changed, and divorce became more and more common. One anecdote tells of a woman from Rome who had had 22 husbands before marrying a man who himself had previously had twenty wives. A case is also recorded of a woman to whom her mother-in-law bequeathed her estate on condition that she remained married to her husband. As soon as the mother-in-law died and the legacy had been passed on to her, the woman sent her husband packing.⁴⁵⁸

Greek and Roman mythology associated with erotica

As already noted, the mythology of the ancient Greeks includes many events that may be directly associated with sexuality. Greek deities and heroes had stormy love affairs and adventures.⁴⁵⁹ They were sensual in nature, and some were the protectors of certain aspects of sexuality, such as marriage, love, sensuality, infatuation, sex, children, fertility and so forth. The deities were commonly depicted as looking like people; yet, though there were depictions of pursuit or abduction, the act of sex itself by the gods was not shown.⁴⁶⁰ The goddesses Demeter,⁴⁶¹ Artemis,⁴⁶² Hera⁴⁶³ and Aphrodite⁴⁶⁴ were directly associated with reproduction. Demeter the Earth Mother was associated with the fertility of the earth, Artemis and Hera⁴⁶⁵ with childbirth, and Aphrodite with reproduction itself. Gods associated with fertility are depicted in an ithyphallic state, usually with exaggeratedly large sexual organs. These gods include Pan,⁴⁶⁶ Dionysus⁴⁶⁷ or Bacchus,⁴⁶⁸ and Eros.⁴⁶⁹ Eros or Cupid/Amor is depicted as a beautiful winged boy, rousing passions by aiming his arrows at men. Pan, depicted with horns, a beard, a tail and the hindquarters and legs of a goat, was the god of shepherds and their flocks, beehives, fields

⁴⁵⁷ Giunio 2015, 24.

⁴⁵⁸ Grimal 1967, 118.

⁴⁵⁹ This section will refer only to objects not represented in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. Cult-related objects held in the Museum are covered in the section dealing with catalogue entries.

⁴⁶⁰ Jovanović 2013, 6.

⁴⁶¹ Hamilton 1962, 49-53; Srejšević / Cermanović 2004, 109-111.

⁴⁶² Srejšević / Cermanović 2004, 53-55.

⁴⁶³ Ibid., 458-460.

⁴⁶⁴ Ibid., 69-70.

⁴⁶⁵ Pauly-Wissowa 1912, 370-403.

⁴⁶⁶ Srejšević / Cermanović 2004, 317.

⁴⁶⁷ Hamilton 1962, 54-64.

⁴⁶⁸ Lazarsfeld 1933, 35-36.

⁴⁶⁹ Srejšević / Cermanović 2004, 145-146.

⁴⁴⁹ Horvat 1954, 116.

⁴⁵⁰ Giunio 2015, 20.

⁴⁵¹ Sanader 2002, 91-92.

⁴⁵² Sanader 2002, 93.

⁴⁵³ Giunio 2015, 20.

⁴⁵⁴ Stanojević 2000, 163.

⁴⁵⁵ Carcopino 1981, 102-103.

⁴⁵⁶ Šarac / Lučić 2006, 77.

and groves and hunters, who consorted with nymphs. Priapus, a god of fertility and of livestock, son of Dionysus and Aphrodite or of Adonis and Aphrodite, is depicted with an oversized erection. Dionysus or Bacchus⁴⁷⁰ was the god of wine, pleasure and fertility, and is particularly associated with the orgiastic rituals known as the Dionysian Mysteries, which included a procession carrying a giant phallus.⁴⁷¹

A very interesting god of the ancient Romans is Fascinus, who protects against the evil eye, and whose personification was a phallus.⁴⁷² Also part of the Roman pantheon is the goddess Flora, a former prostitute, who bequeathed her immense wealth to Rome and was deified by the Senate. During her festival, the *Floralia*, which was held in spring, prostitutes and men would openly have sex in the Circus Maximus.⁴⁷³

The Romans and their sexuality

The private lives of the ancient Romans was influenced by the Etruscans.⁴⁷⁴ Our knowledge on this is derived mainly from archaeological finds, but also from textual sources. There is an abundance of lamps, mirrors, pendants, tableware, jewellery and frescoes that demonstrate the extent and nature of eroticism in the everyday lives of the Romans. Despite extensive legislation, behaviour in this regard depended on the individual and his attitude towards this aspect of human life.⁴⁷⁵ Sexuality within the family was different from sexuality in the outside world. Love within the family was above all that between a man and his wife, but relations between married or unmarried men with their own slaves of both sexes⁴⁷⁶ were not condemned, and there was no ideal of male fidelity. Relations between married women and slaves were prohibited.⁴⁷⁷ Unlike family relations, which formed part of private life and in which the emphasis was on monogamy, fidelity and the institution of marriage, textual sources and archaeological finds reveal that the Romans sought various kinds of pleasure outside the home.⁴⁷⁸

The discovery of frescoes in Pompeii⁴⁷⁹ and Herculaneum⁴⁸⁰ has made it possible to reconstruct even the most intimate details of life in those times. The

frescoes, along with the graffiti also found in both sites, reveal what may fairly be called scandalous scenes of considerable artistic value and expression. Graffiti, crude images, painted, carved or sculpted phalluses, sex scenes, naked women, orgies and mythological tales of this nature adorned the houses, baths, patrician villas and, of course brothels⁴⁸¹ of Pompeii and Herculaneum. Sixteen frescoes were found in the dressing room of the building known as the Suburban Baths in Pompeii, on eight of which depictions of coitus are still visible.⁴⁸² These frescoes may have been merely for decoration, but also could suggest the services that were available on the upper floor of the baths.⁴⁸³ The walls of Pompeii also bear many lewd graffiti, evoking what life was really like in that 1st century society. These graffiti were written by members of various strata of society, from the poorest to wealthy citizens.

One should not forget that Pompeii was destroyed by a powerful earthquake some fifteen years before the eruption of Vesuvius. Between the earthquake and that final destruction, Pompeii was full of construction workers rebuilding the city, and their presence no doubt encouraged an increase in prostitution.

For the ancient Romans, their sex life was an important part of daily life. It was the source of various interpretations and inspired many Roman poets and men of letters. One need only recall the various lewd literary works and erotic satires of Petronius,⁴⁸⁴ Juvenal,⁴⁸⁵ Catullus,⁴⁸⁶ Suetonius,⁴⁸⁷ Lucilius,⁴⁸⁸ Horace⁴⁸⁹ and Macrobius,⁴⁹⁰ whose works describe in considerable detail both sexual relations and the act of sex itself.

Standards and moral constraints in Roman society depended largely on the mental and moral stance of the emperor. Some authorities think that Augustus, for example, banished the poet Ovid⁴⁹¹ on account of his *Art of Love*.⁴⁹² Unfortunately, the emperor himself had a daughter of dubious morals, Julia, known to Roman society for her drinking, adultery and other anti-social behaviour.⁴⁹³ So as to introduce higher standards of morality among his subjects, the emperor had strictly forbidden same-sex relationships and adultery, and prescribed penalties. It was with a heavy

⁴⁷⁰ Pilipović 2011.

⁴⁷¹ Jovanović 2013, 6.

⁴⁷² Ibid., 7.

⁴⁷³ Palić 1966, 242.

⁴⁷⁴ Mercadé 1969; Bloch 1959.

⁴⁷⁵ Clarke 2003, 11-57; Giunio 2015, 25.

⁴⁷⁶ On Roman slaves, see various author 2013, 110-134.

⁴⁷⁷ *Ulp. Dig. III*, 5, 25; *Liv. I*, 58, 4.

⁴⁷⁸ McGinn 2004, 84.

⁴⁷⁹ Clark 1832; Monnier 1871; Engelmann 1904; Mau 1907.

⁴⁸⁰ Giunio 2015, 26.

⁴⁸¹ Jovanović 2013, 7.

⁴⁸² Matino 1988.

⁴⁸³ Jovanović 2013, 8-9.

⁴⁸⁴ His work is known as the *Satiricon*. Prelić 1987, 69.

⁴⁸⁵ *Leksikon antičkih autora* 1996, 323.

⁴⁸⁶ Giunio 2015, 51-52.

⁴⁸⁷ *Leksikon antičkih autora* 1996, 556.

⁴⁸⁸ Richlin 1992, 164-174.

⁴⁸⁹ Ibid., 174-185.

⁴⁹⁰ *Leksikon antičkih autora* 1996, 400.

⁴⁹¹ Richlin 1992, 156-164.

⁴⁹² Prelić 1987, 69.

⁴⁹³ Giunio 2015, 48.

heart, to remain principled, that he was obliged to punish his own daughter, depriving her of all luxury and banishing her to an island.⁴⁹⁴ Sources relate that Domitian sharply reprimanded the poet Martial⁴⁹⁵ for his indecent epigrams. Unlike these puritanically-inclined emperors, Tiberius frequently had homosexual relations, even holding orgies for that purpose.⁴⁹⁶ Sources also record the deviant behaviour of the empress Messalina⁴⁹⁷ and of the emperors Nero, Helio-gabalus,⁴⁹⁸ Domitian⁴⁹⁹ and Hadrian.⁵⁰⁰ The private life of Caligula was particularly repugnant; sources record his sexual violence, his having sex with his own sisters, and his forcing the wives of leading members of Roman society to have sex with him.⁵⁰¹

It should be said, however, that a great many ordinary people and members of the ruling class lived what was, by contemporary standards, lives of moderation. Sources record certain individuals, of both sexes, who lived exemplary married, family and parental lives, to be emulated by the masses. In addition to Augustus, sources refer to Cornelia, mother of the Gracchi brothers, who was a model mother and wife. Another ideal Roman matron was Livia Drusilla, also known as Julia Augusta,⁵⁰² wife of Augustus, the first Roman emperor. She is described as dignified, proud and capable, a loyal and faithful wife who contributing to shaping imperial customs. Textual sources also refer to the Egyptian Cleopatra, a wise and proud ruler who in the early 1st century, after her defeat by Octavian, committed suicide to preserve the dignity of her rule.⁵⁰³ Known too is Agrippina the Elder, granddaughter of Augustus, who introduced new standards to Roman society, and who was renowned for her courage, loyalty and open conflict with Tiberius and his wife. She disliked domesticity and was prominent for her opposition to the use of sex for political ends.⁵⁰⁴ Julia Agrippina, too, daughter of Agrippina the Elder and mother of Nero, though involved in many political affairs and cruel actions, was known for her virtuous private life.⁵⁰⁵ Various accounts, diffi-

cult now to verify, have also come down to us of leading women of the Severan dynasty: Julia Domna,⁵⁰⁶ Julia Mamaea⁵⁰⁷ and Julia Maesa.⁵⁰⁸

Another moral figure of Roman history is Antonia Minor, daughter of Mark Antony, wife of General Drusus, and mother of the emperor Claudius, who displayed great loyalty to her family and love for her husband.⁵⁰⁹ Ancient tradition relates the courage and sacrifice of Cloelia, to whom the Romans erected a statue,⁵¹⁰ and of that embodiment of virtue and fidelity, Lucretia, wife of Tarquin Collatinus.⁵¹¹

Textual sources also refer to the major investigation and trial of 170 women in Rome accused of the mass poisoning of men. Among the accused were two women from distinguished families.⁵¹²

In later times, too, women with a dubious past could rise to the highest levels of society, leaving their mark not only on the history of their time but also on humanity. Suffice it to recall Helena, mother of the famous Emperor Constantine, and his wife Minerva, both of whom had been concubines before his rise to power.⁵¹³

It may be stated with fair certainty that the state of society as a whole depended on that of the ruling class.⁵¹⁴ A marked decline in morality always followed the collapse of the ruling elite, while the strength of social development involved being subject to strict rules of morality.⁵¹⁵ The Romans introduced the notion of *moderatio*, for excessive indulgence invariably leads one astray. The vices of lust, miserliness and insobriety were a threat to the Roman political and social order.⁵¹⁶

Ordinary citizens enjoyed particular freedom of conduct in the relations between master and slaves, with whom every kind of sexual activity was permitted. The owner could use his slaves in many ways without undermining his own dignity and social standing.⁵¹⁷

The family was the mainstay of the love life of ancient Romans, with the family and the home as the basis of society. The term family covered not only

⁴⁹⁴ Ibid., 48.

⁴⁹⁵ Leksikon antičkih autora 1996, 403.

⁴⁹⁶ Jovanović 2013, 11.

⁴⁹⁷ Giunio 2015, 49.

⁴⁹⁸ Palić 1966, 243-244.

⁴⁹⁹ Prelić 1987, 68.

⁵⁰⁰ Giunio 2015, 39.

⁵⁰¹ Prelić 1987, 67.

⁵⁰² Sources refer to her in various contexts. She had several marriages and affairs, but ultimately all was forgotten, for in her later years she lived modestly, earning the respect of society despite her earlier life. Lightman 2008, 189; Bauman 1992, 94; Barrett 2001, 14.

⁵⁰³ Giunio 2015, 43-46.

⁵⁰⁴ Barrett 2001, 22; Bauman 1992, 130; Lightman 2008, 11; Langlands 2006, 47.

⁵⁰⁵ Barrett 2001, 23, 64 and 150.

⁵⁰⁶ Birley 2002, 72; Lightman 2008, 204; Curran 2000, 31.

⁵⁰⁷ Birley 2002, 70 and 192; Burns 2007, 208 and 209; Lightman 2008, 167-168.

⁵⁰⁸ Turton 1974, 161-169; Bunson 2002, 312.

⁵⁰⁹ Burns 2007, 28-31.

⁵¹⁰ Liv. VI, 6-11

⁵¹¹ Liv. I, LVII, 1-11

⁵¹² Liv. VIII, 2-13

⁵¹³ Bunson 2002, 273; Lightman 2008, 186.

⁵¹⁴ For the moral decadence of Roman society at certain periods see Polib. XXI25.5

⁵¹⁵ Palić 1966, 244.

⁵¹⁶ Langlands 2006, 134.

⁵¹⁷ Jovanović 2013, 11.

parents and children,⁵¹⁸ but also adult sons, protégés or wards, and slaves.⁵¹⁹ The undisputed master of the household was the father (*pater familia*),⁵²⁰ who ruled every member, including married women.⁵²¹ Married women in Rome, though they had no formal authority, often in practice managed the house and home, the servants and slaves, and all the household affairs.⁵²² In the formal context, family relations were often governed by property and inheritance rights following the death of the head of the family.⁵²³ The earliest form of marriage by *manus*⁵²⁴ placed a woman under the direct authority of her husband, and everything she brought to the marriage, or acquired during it, was regarded as her husband's property or that of the family elders.⁵²⁵ With the passage of time all these features changed, and by the time of the late Empire Roman women owned a third of the total wealth of the city of Rome.⁵²⁶

Along with the terms *familias*, the Romans also frequently used the term *domus*. This often denoted everyone in the household, together with the shared premises and property, as well as members of the nuclear and extended family, relatives and slaves. The *domus* was where a husband and wife established their domestic Lares.⁵²⁷

Analysis of objects in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina (catalogue no. 1-71, T. 1-26)

Satyrs/sileni (catalogue no. 1-12, T. 1-4; catalogue no. 44, T. 15, 46)

Satyrs were wild, lustful woodland demons, identical in nature to sileni.⁵²⁸ They constitute a group of licentious pleasure-seekers, followers of Dionysus, along with nymphs and maenads. They are depicted as very similar to sileni.⁵²⁹

⁵¹⁸ For the rule and upbringing of children see Brucia / Dougherty 2007, 10, 66; Grimal 1967, 41, 48-50.

⁵¹⁹ Staccioli 2003, 7-12.

⁵²⁰ Various authors 2013, 26-30.

⁵²¹ Lazarsfeld 1933, 38-39.

⁵²² Giunio 2015, 14.

⁵²³ Saller 1994, 72-85.

⁵²⁴ For the categories of *manus* and its present in Roman law, see Stanimirović 2006, 91, n. 69.

⁵²⁵ Stanimirović 2006, 73.

⁵²⁶ Ibid., 88.

⁵²⁷ *Ulp. Dig. XXI*, 3.1.2.

⁵²⁸ Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.

⁵²⁹ Srejić / Cermanović 2004, 377.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes several objects from various places outside Bosnia and Herzegovina on which satyrs and sileni are depicted. One is a dish with an explicit scene of sexual intercourse and satyrs (catalogue no. 4, T. 2, 4 and 4a). Then there are depictions of satyrs or sileni on Greek vases (catalogue no. 1-3; catalogue no. 5-7, T. 1, 1a, 1b, 1c, T. 2, 2, 3, T. 3, 5-7; catalogue no. 46, T. 15, 46). The collection has five masks with the figure of a satyr (catalogue no. 8-12, T. 3, 8, T. 4, 9-12). Of particular note in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a painted pot with a three-dimensional figure of a satyr (catalogue no. 1, T. 1, 1a, 1b and 1c).

Images of satyrs or sileni are common and come in many forms – painted, but also as figurines⁵³⁰ and masks.⁵³¹ The latter were used in ceremonial rites, performed in public in a clearly defined space.⁵³² Theatre masks of sileni and satyrs may be classified into a number of basic types. The first consists of Papposilenus, with his high forehead, big round eyes, flat nose, bushy grey beard and a tawny complexion. The second type shows Silenus first with grey hair, secondly with a beard, and thirdly beardless. In each group, masks of sileni, satyrs and maenads long retained the basic features dating from the archaic period. Satyrs in the archaic period had rigid facial features, a snub nose, full lips, large, pointed, animal-like ears, long curly hair and a shaggy beard. With changing roles, in which the choir leader became an actor, his place was taken by a bald silenus with a goat's beard.⁵³³

Phallic pendant – phallus (catalogue no. 13 and 14, T. 5, 13 and 14)

The archaeological finds held in the antiquities collection of the Archaeology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes two phallic pendants (catalogue no. 13 and 14, T. 5, 13 and 14). Since earliest times, people have sought to depict various parts of the body – breasts, thighs, pelvis and genitalia – so as to attract positive forces and ensure the fertility that was so vital to them. All these parts of the body were of profound symbolism.⁵³⁴ One of the Romans' favourite objects was a pendant in the form of a phallus (Latin *phallus*, Greek *phallos*), the male organ, which was of great symbolic importance in ancient times. It was depicted in many forms and in various materials and sizes. As a separate feature, the phallus was not associated with a particular deity; rather, it symbolised positive protec-

⁵³⁰ Various authors 1997, 39, sl. 27.

⁵³¹ Various authors 1979, 86-94.

⁵³² Tasić 2011, 181.

⁵³³ Rnjak 1979, 32-33.

⁵³⁴ Colin 2004, 34-37.

tive forces.⁵³⁵ It played a particularly important part in Roman civilisation. Wearing a phallus was primarily of prophylactic significance, intended as protection against disease. Another was its apotropaic significance – the phallus was reputed to avert ill luck from the wearer. The ancient Romans were extremely superstitious, believing that the phallus protected them against spells, the evil eye, jealousy and envy. However, figural images of the phallus was not invented by them: phallic cults first appeared in the Palaeolithic, and were widespread in the mythology of India, Asia Minor, Egypt and Greece. The phallic hand, an erotic gesture of prophylactic significance, reached ancient Rome from Egypt.⁵³⁶ Phallic images in the form of a bird-phallus have also been found on eastern Greek pots.⁵³⁷ In these primitive societies, too, the phallus symbolised birth, fertility, wellbeing and the forces of nature. As a result, they were produced in large quantities and various forms, of different materials: bronze, bone, ivory, silver, gold, amber, pottery, marble and ordinary stone. Amulets, talismans and pendants in the shape of a phallus were worn by men, women and children, even those of high rank, to protect against malice and evil forces. On these pendants, the phallus would be accompanied by other symbols, to enhance its power. One such example was a lunula and a fist forming the fig sign, which in some views represents the penetration of the male organ during coitus. Nor was the phallus limited to pendants: it was also found in the form of bullae, bracelets, appliqué pieces and rivets, and featured on lamps, figulae, gems, shields, scent boxes and knife sheaths. In the apotropaic context, table legs of phallic shape have been found in Roman triclinia. These were believed to keep the food from spoiling, while in the bedroom, lamps with phallic images were intended to protect against the forces of darkness. The ceilings of market halls were hung with phallus-shaped bells, set ringing by draughts, to banish negative energy and encourage business. As protection for the entire family, phalluses were to be found outside houses, workshops and shops, usually above the entrance door.⁵³⁸ Evidence of the widespread belief in the phallus as a protective symbol is found in the phallic amulets used by the Roman army, including on military equipment;⁵³⁹ many such have been found in Roman military camps, dating from the 1st to the 3rd century.⁵⁴⁰ The National

Museum of Bosnia and Herzegovina has specimens of such bronze phalluses (catalogue no. 13 and 14, T. 5, 13 and 14).

Aphrodite (catalogue no. 15-20, T. 6, 15-20)

Aphrodite was the goddess of love, beauty,⁵⁴¹ birth, fertility, navigation and sensual love.⁵⁴² Her many variants include *porne* – the harlot, *kallipygos* – having beautiful buttocks, and Aphrodite of the act of love.⁵⁴³ Evidence of worship of this goddess has been found throughout the eastern Adriatic coast.⁵⁴⁴ Aphrodite came to Greece from her origins in Asia Minor, probably from the islands of Cyprus and Cythera.⁵⁴⁵ Her numerous temples at Kos, Alabanda, Knidos and elsewhere attest to the importance of her cult.⁵⁴⁶ She is also celebrated and depicted as a symbol of physical beauty, with fine features, shining eyes, smiling lips and beautiful breasts – the ideal of womanhood. In mythology, she is represented as vengeful, cruel and proud. Her attributes were the apple, the poppy, the dolphin, the dove, myrtle, the rose, the swan and the sparrow. There are differing accounts of her origin; some say she was the daughter of Zeus and Dione, others that she was born when Cronus cut off Uranus's genitals and threw them into the sea, and she arose from the sea foam.⁵⁴⁷ She married the god Hephaestus, but was unfaithful to him with Ares, the god of war, by whom she had Eros (the god of love) and Anteros (the god of requited love). She also had many other lovers: the handsome Adonis,⁵⁴⁸ the shepherd Anchises, Hermes and Dionysus.⁵⁴⁹ Another of her sons, by Dionysus, was Priapus, the god of fertility.⁵⁵⁰ She had with Butes the Argonaut a son Eryx, who established her shrine in north-western Sicily.⁵⁵¹

The most beautiful girls were often hand-picked to serve in her temples, and there are also records of beautiful slave girls being purchased in the slave markets and dedicated to Aphrodite. Then there was the athlete Xenophon, who promised to give Aphrodite a hundred courtesans if he won the Olympic Games; and, having won, kept his promise.⁵⁵² Tradition links her in particular with Paris, son of Priam king of Troy; ultimately, she was the cause of the Trojan war.⁵⁵³

⁵⁴¹ Bojanovski 2001, 188.

⁵⁴² Srejšović / Čermanović 2004, 69-70.

⁵⁴³ Zaninović 2005, 160.

⁵⁴⁴ Ibid., 157-166.

⁵⁴⁵ Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.

⁵⁴⁶ Giunio 2015, 11.

⁵⁴⁷ Budžak 2004, 48-49.

⁵⁴⁸ Ibid., 53-54.

⁵⁴⁹ Zaninović 2005, 159.

⁵⁵⁰ Giunio 2015, 8-10.

⁵⁵¹ Zaninović 2005, 159.

⁵⁵² Ibid., 160.

⁵⁵³ Homer, *Ilijada* XIV, 29.

⁵³⁵ Giunio 2015, 40-41.

⁵³⁶ Many gestures suggesting the phallus have come down to us via the middle ages; for example, the vulgar gesture of the extended middle finger, clearly dating back to antiquity. Jovanović 2013, 7.

⁵³⁷ Kukuć 2008, 68.

⁵³⁸ Jovanović 2013, 7.

⁵³⁹ Ivčević 2008, 213-222, 2010, 127-144.

⁵⁴⁰ Radman-Livaja 2004, 95.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a number of objects associated with this goddess. One such is the image in relief of Aphrodite on the discus of a circular or oval lamp after the discus with trapezoid or flat nozzle, from Nicopolis in Epirus (catalogue no. 16, T. 6, 16).⁵⁵⁴ The collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina also holds two bronze objects dedicated to her cult (catalogue no. 15, 17, T. 6, 15, 17): small bronze figures of a nude Aphrodite (catalogue no. 15 and 17, T. 6, 15 and 17). Evidence of Aphrodite-worship can be found in several places in Bosnia and Herzegovina; there may even have been two temples dedicated to her, at Vidošćak near Stolac and at Buturović polju near Konjic.⁵⁵⁵ Two objects with images of Aphrodite were found at Konjević Polje: the silver fittings of a wooden box, portraying her with Eroses (catalogue no. 19 and 20, T. 6, 19 and 20).

One of the objects portraying this goddess held in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a figure of Aphrodite on a plaque (catalogue no. 18, T. 6, 18).

Venus (catalogue no. 21-24, T. 7, 21-24)

Like many other aspects of everyday life, religion, trade, culture, scholarship and art, the cult of Aphrodite reached Rome from the Greek colonies of southern Italy. The Romans equated her with the northern Italian goddess Venus,⁵⁵⁶ so much so that the two goddesses are often depicted identically in iconographic terms.⁵⁵⁷ The Venus of ancient Italy was a goddess of spring and the reawakening of nature.⁵⁵⁸ Her name derives from the noun *venia*, grace, and the verb *venerari*, meaning to gain grace by honouring the deities and by magic.⁵⁵⁹ The essential difference between Venus and Aphrodite is in the mythology: unlike the Greek myths, where there were different versions about the same gods, who came in several forms, Roman cults, including that of Venus, were uniform. Venus was believed to be the daughter of the sky god Caelus. She was also the protector of Pompey. She was venerated in particular during the reigns of Julius Caesar and Augustus; indeed, the Julii regarded her as their ancestress. The gens Julia claimed as their founder the son of the Trojan hero Aeneas, leader of the Trojan settlers in Italy and son of Venus, the an-

cestress of the Romans.⁵⁶⁰ In Rome itself there was a large temple dedicated to her as *Venus Gentrix*.⁵⁶¹ In the ancient Italic calendar, the month of April, when plants come into bloom, was dedicated to her, though some sources also say it was May. The festival in her honour known as the *Veneralia* was celebrated on 1 April, with another on 23 April.⁵⁶² Her day was Friday – *dies Veneris*.⁵⁶³

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds four objects that may be defined from their iconography as Venus. Two are small bronze statuettes (catalogue no. 21 and 22, T. 7, 21 and 22), and the other two, which are damaged, are of marble (catalogue no. 23 and 24, T. 7, 23 and 24). Several images of Venus in her Roman form, derived from the Greek cult of Aphrodite, have been found in Bosnia and Herzegovina. The many dedications to the goddess in Dalmatia suggest that there was an indigenous deity of similar characteristics in the Balkans.⁵⁶⁴

Eros/Amor (catalogue no. 25-38, T. 8-11; catalogue no. 19 and 20, T. 6, 19 and 20)

In the earliest myths, Eros is the embodiment of the life force, while later he is represented as the son of Ares, the god of war, and Aphrodite, the goddess of beauty.⁵⁶⁵ Yet other myths identify Eros's parents as Uranus and Gaia, or as Zephyrus and Iris. Eros united opposites, poverty and wealth, good and evil, wisdom and ignorance, the different characteristics of his parents. Over time this led to the emergence of two or even three Eroses. One was the good Eros, the second a mischief-making demon, and the third the protector of friendship and love between men.⁵⁶⁶ The youthful Eros was a symbol of physical love and blind infatuation.⁵⁶⁷ He is most commonly depicted as a mischievous boy with wings,⁵⁶⁸ holding a golden bow and aiming his arrows at people's hearts. Eros's arrows bring joy, the pangs of love, and even death.⁵⁶⁹

Several very different objects representing Eros are held in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. One of the most striking is a lamp with a short rounded nozzle, found at Klepci near Čapljina, which bears an exuberant

⁵⁵⁴ Busuladžić 2007, 118, no. 59.

⁵⁵⁵ Imamović 1977, 215-216.

⁵⁵⁶ Bojanovski 2001, 189.

⁵⁵⁷ LIMC 8/1, 1997, 192-233, Lloyd-Morgan 1986, 179-188.

⁵⁵⁸ Syncretism was very widespread in many cults; in some views, the cult of Venus/Aphrodite may have originated in the civilizations of Mesopotamia and Egypt. Colin 2004, 438-442.

⁵⁵⁹ Zaninović 2005, 160-161.

⁵⁶⁰ Ibid.

⁵⁶¹ Giunio 2015, 12-13.

⁵⁶² Zaninović 2005, 160.

⁵⁶³ Bojanovski 2001, 188-189.

⁵⁶⁴ Imamović 1977, 155-157.

⁵⁶⁵ Paulys-Wissowa 1907, 484-543.

⁵⁶⁶ Zaninović 2005, 161.

⁵⁶⁷ Giunio 2015, 7-8.

⁵⁶⁸ Zaninović 2005, 161-162; Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, vol. III.

⁵⁶⁹ Budžak 2004, 54-55.

winged Eros and Bacchus with grapes (catalogue no. 34, T. 10, 34).⁵⁷⁰ Another object in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a bronze statuette of Eros-Amor, a winged boy (catalogue no. 25, T. 8, 25). This object suggests rather the myth of the ire of Venus, who commanded her son Eros to punish Psyche by making her fall in love with the ugliest of men.⁵⁷¹ This story gave rise to one of the iconographic representations of Eros or Amor as a winged boy aiming his arrows at people's hearts.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a significant number of objects depicting Eros-Amor. Most are painted vases (catalogue no. 26-32, T. 8, 26-28, T. 9); a few are bronze statuettes. In addition to the Amor already referred to, the collection has another, also bronze (catalogue no. 33, T. 10, 33). Of considerable interest are the relief images of Eros on two urns (catalogue no. 35 and 36, T. 11, 35 and 36). Objects from the mausoleum in Foča and from Šipovo also depict a winged Eros (catalogue no. 37 and 38, T. 11, 37 and 38). In Bosnia and Herzegovina, Amor is also depicted in a mosaic in situ in Ilidža, where Amor is astride a sea lion, part of a *Thiasos* procession.⁵⁷²

Hermes/Mercury (catalogue no. 39-41, T. 12; catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 27, T. 8, 27)

Hermes, son of Zeus and Atlanta's daughter Maia,⁵⁷³ was the youngest of the twelve Olympian gods, and the protector of cunning, sleep, herdsmen, thieves, the arts and wit.⁵⁷⁴ He gained these attributes from his many acts of trickery. He was also known for having many lovers, goddesses as well as ordinary mortals. Among his lovers were Persephone, Aphrodite and Brimo, while his wives included Acacallis, Herse and Penelope. His children include the god Pan.⁵⁷⁵ For this reason he is often depicted in the nude, with prominent male characteristics, often in the company of Silenus.⁵⁷⁶ In the Roman tradition the Greek Hermes equals Merkur. One of his characters is a sack with money,⁵⁷⁷ what can be seen on our figurines. In the Roman tradition Greek Hermes was identified with Mercury.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds a number of figu-

rines of Hermes (catalogue no. 39-41, T. 12), as well as two Greek vases with scenes in which Hermes features (catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 27, T. 8, 27).

Priapus (catalogue no. 42, T. 13)

A bronze statuette of Priapus (catalogue no. 42, T. 13) in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is of particular note in regard to the cults that may be directly associated with sexuality. Priapus was the son of Dionysus and Aphrodite or of Adonis and Aphrodite; other gods also said to be his father include Zeus and Hermes, while his mother is also said to have been Chione, or Percope, or Dione.⁵⁷⁸ He was the god of physical love and of lovers,⁵⁷⁹ and of fertility, fields and flocks. The cult of Priapus is associated with a mystical sect whose followers were all women. One anecdote relates his attempt to violate Lotis, but the braying of an ass caused him to lose his erection and woke Lotis. The ass thus became his sacrificial animal, the symbol of the libido.⁵⁸⁰ Priapus is the subject of the poems known as the *Priapeia*. Statues and figurines of Priapus in an ithyphallic state are usually of bronze or stone. Priapus, as a rustic deity, was worshipped in the cities of the Hellespont, and later, in the time of Alexander the Great, his cult spread throughout Greece. He was known for his lascivious conduct and his pursuit of both goddesses and mortals.⁵⁸¹ From Alexandria his cult reached Italy, and from there, with the conquest of Rome, came to the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia.⁵⁸² Our bronze figure of Priapus displays the typical features of a cloak and an erect phallus (catalogue no. 40, T. 13).

Apollo (catalogue no. 43, 44, 45, T. 14; catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 2, T. 2, 2)

There are many myths associated with the cult of the god Apollo, the god of light. He was born on the floating island of Delos, where flowers burst into bloom after his birth. He slew the dragon Python, which had been persecuting his mother, and was the patron of the Delphic Oracle. He was struck by one of Eros's arrows, and fell unhappily in love with Daphne.⁵⁸³ As punishment for sin he was sentenced to serve under king Admetus, his *eromenos* or favourite. He was always accompanied by the nine muses, and was a skilled

⁵⁷⁰ Busuladžić 2007, 112, no. 40.

⁵⁷¹ Srejšević / Cermanović 2004, 365.

⁵⁷² Busuladžić 2008, 41-42.

⁵⁷³ Pauly-Wissowa 1912, 738-791.

⁵⁷⁴ LIMC 5/1, 1990, 285-387.

⁵⁷⁵ Srejšević / Cermanović 2004, 473-475.

⁵⁷⁶ Ibid., 472.

⁵⁷⁷ Ibid., 262, LIMC 6/1, 1992, 500-554.

⁵⁷⁸ Srejšević / Cermanović 2004, 360.

⁵⁷⁹ Ibid., 360.

⁵⁸⁰ Ibid., 360. Translator's note: according to the authoritative Robert Graves, *The Greek Myths*, it was Hestia, not Lotis, who was woken by the braying of the ass, though Priapus did also attempt on another occasion to violate Lotis.

⁵⁸¹ Ibid., 360.

⁵⁸² Jovanović 2013, 10.

⁵⁸³ LIMC 2/1, 1984, 183-363.

lute-player.⁵⁸⁴ He is always depicted in the nude, as a handsome figure of classical male proportions.

The cult of Apollo was fairly widespread in Bosnia and Herzegovina,⁵⁸⁵ in various forms, as well as in many other places.⁵⁸⁶ The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds five objects portraying Apollo. One is a well-preserved bronze statuette (catalogue no. 43, T. 14, 43), which has very similar parallels in Singidunum,⁵⁸⁷ and another bronze figurine, this one damaged (catalogue no. 44, T. 14, 44). The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina also has a pottery sherd with a depiction of Apollo (catalogue no. 45, T. 14, 45), and scenes on Greek vases (catalogue no. 1, T. 1; catalogue no. 2, T. 2, 2).

Dionysus (catalogue no. 46 and 47, T. 15; catalogue no. 7, T. 3, 7; catalogue no. 60, T. 23)

Among the objects in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina that can be seen as erotic are a pottery vessel with a depiction of Dionysus in the centre (catalogue no. 46, T. 15, 46), a stone head of Dionysus (catalogue no. 47, T. 15, 47), a lamp with a depiction of Bacchus (catalogue no. 34, T. 10, 34), and Greek vases with scenes that include Dionysus (catalogue no. 7, T. 3, 7; catalogue no. 60, T. 23).

Dionysus or Bacchus,⁵⁸⁸ the younger son of Zeus, has a particular place in the religion and art of antiquity.⁵⁸⁹ His cult spread via two different but similar processes. One was associated with the *interpretatio graeca* and the acceptance of Dionysus, and the other the *interpretatio romana*, which accepted Bacchus. This cultural phenomenon is associated with the cult of Sabazios, fruit of the *imitatio orientalis* of Dionysus. A third name, Liber, occurs with the two best known, Dionysus and Bacchus.⁵⁹⁰ Dionysus belongs to the younger generation of deities, along with Apollo, Hermes and Artemis. There are several different accounts of his origins. The two most important of these differentiate between Dionysus as the son of Zeus and Persephone, and Dionysus as the son of Zeus and Semele, daughter of Cadmus. Dionysus was brought up among women, learned how to cultivate vines, and was thus the god of wine; none other than Silenus was his tutor. He was also the god of vegetation. The phallus plays an important part in his cult: silenoi and sa-

tyrs, his followers, are depicted in an ithyphallic state, and a phallus is carried in procession as part of his Mysteries. The cult of Dionysus, in the form of orgies, was very widespread, and particularly popular with women. He is depicted as a handsome youth⁵⁹¹ on many objects of Greek and Roman provenance.⁵⁹² His cult, which probably originated in Thrace, began to spread from the 7th and 6th centuries BCE, probably originating in Thrace.⁵⁹³ His symbols include grapes and wine,⁵⁹⁴ and also the phallus, one of the cult objects in the bacchanalian processions.⁵⁹⁵ The extent of his cult in antiquity is attested by many finds⁵⁹⁶ of various kinds and in different places.⁵⁹⁷ Among the most numerous objects of this cult are masks of a ritual and magic nature.⁵⁹⁸

Hecate (catalogue no. 48, T. 16)

Various different myths tell of the origins and birth of the goddess Hecate. In one, she was the daughter of the Titans Perses and Asteria. Others say she was the daughter of Zeus and Demeter. She was a chthonic deity, probably originating among the Carians. She was the goddess of ghosts and spirits, demonic beings associated with the underworld, and was the cause of epilepsy and madness, but also the protector of magic. She is often depicted with three bodies and six arms, or one body and three heads,⁵⁹⁹ as in the stone object held in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Nike (catalogue no. 49-51, T. 17; catalogue no. 2, T. 2, 2)

Other objects that may tentatively be regarded as suggesting an erotic image are three pottery sherds from a Greek vase (catalogue no. 49 and 50, T. 17, 49 and 50; catalogue no. 2, T. 2, 2), and a pottery architectural fragment from a relief (catalogue no. 51, T. 17, 51) depicting the goddess Nike.

Nike, who personified victory, was the close companion of Zeus and Athene, the unquestioning executor of many of their orders. The iconography depicts her in the nude, with wings and a wreath on her

⁵⁸⁴ Budžak 2004, 30-35.

⁵⁸⁵ Imamović 1977, 211-214.

⁵⁸⁶ Various authors 2015, 76 and 117; Srejšović / Cermanović 2004, 38-42.

⁵⁸⁷ Various authors 1997, 33, fig. 2 and 3.

⁵⁸⁸ Pilipović 2011.

⁵⁸⁹ Hamilton 1962, 54-64.

⁵⁹⁰ Pilipović 2011, 9-10.

⁵⁹¹ Srejšović / Cermanović 2004, 116-118.

⁵⁹² Nemeth-Ehrlich / Kušan-Špalj 2007, 60, fig. 2.

⁵⁹³ Pilipović 2011, 15-16.

⁵⁹⁴ Lindgren 2007, 137-145.

⁵⁹⁵ Pilipović 2011, 17.

⁵⁹⁶ Dionysus is practically indistinguishable from and hence often equated with Bacchus and Liber. Popović 2012, 97-104; Pilipović 2011.

⁵⁹⁷ Various authors 1979, 77-86.

⁵⁹⁸ Tasić 2011, 181-194.

⁵⁹⁹ Srejšović / Cermanović 2000, 449-450.

head.⁶⁰⁰ She is also associated with various activities concerning the love affairs on Olympus.

Hetaera and spintria (catalogue no. 52 and 74, T. 18, and Tab. 26, 74)

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes a pottery sherd showing a hetaera, standing and gesticulating. Hetaerae or courtesans, the highest class of prostitute, are depicted in paintings, on pots, and as figurines and such like. Numerous sources also record their presence. One such is the famous saying of Demosthenes: "Courtesans we keep for the sake of pleasure, mistresses for the daily care of our persons, but wives to bear us legitimate children and to be faithful guardians of our households."⁶⁰¹ Depictions of such women are found in various circles of ancient times.⁶⁰² The presence of these high-class prostitutes is attested by the fact that theatre masks include examples of golden masks of bejewelled hetaerae, and of lifesized pottery hetaerae placed in graves so that they might provide the same services to the deceased in the afterlife as those he enjoyed while living.⁶⁰³ A token, *spintria* found in Mogo-rjelo and used in games or dressing rooms in brothels, is an evidence of the presence of prostitution in the later Roman period in the territory of the what is now Bosnia and Herzegovina (catalogue 74).

Nudes (catalogue no. 53-56, T. 19)

The antiquities collection of the Archaeology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes various objects that are too badly damaged to determine their mythological or social context. These consists of a damaged marble fragment of male buttocks and part of the legs (catalogue no. 54, T. 19, 54), a torso with a torque around its next, from Skelane near Srebrenica (catalogue no. 56, T. 19, 56), the bronze torso of a nude, muscular man, seated or kneeling (catalogue no. 55, T. 19, 55), and the upper body of a nude man emerging from a bud and holding a club (catalogue no. 53, T. 19, 53). This last object probably depicts Hercules,⁶⁰⁴ one of the most complex

demigods, often shown together with Demeter and Dionysus.⁶⁰⁵

Nude youth (catalogue no. 57, T. 20)

Among the Greek vases in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina is a fragment of a white lekythos with the image of a handsome youth. Unfortunately, the fragment is too small to allow for a reconstruction of the scene as a whole.

Tutor with nude ephebe (catalogue no. 58, T. 21; catalogue no. 26, T. 8, 28)

Another scene on a lekythos in the the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina depicts a seated tutor instructing a nude youth. This scene may be correlated directly with the Greek custom of a love affair between a boy or youth and his tutor, which in certain circumstances was regarded as socially acceptable in ancient Greece (catalogue no. 58, T. 21).

Also in the museum collection, though without allusion to intimate relations, is a scene of the life of two ephebes (catalogue no. 28, T. 8, 28).

Ithyphallic man (catalogue no. 59-61, T. 22)

The painted pottery in the the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes three fragments on which parts of the depictions of men can be seen, probably in an ithyphallic state. A particular genre among the ancient Greeks derived from the popular phallic processions or phallika, of which an ithyphallic man was a central feature. These were performed by the Greek inhabitants of Sicily and southern Italy, and were later adopted and modified by the indigenous population. These were very popular, as evidenced by the many painted pottery vessels with scenes of these comedies. The cast included various gods, heroes and prominent figures in grotesque masks, with distorted, ugly features, combining the comical and the repellent. Apollo would be portrayed as ugly and wrinkled, Zeus with a huge aquiline nose, Hephaistos scowling with a pointed nose and a wide mouth, Heracles as a skirt-chaser, mouth agape with lust and eyes wide with desire.⁶⁰⁶ A typical scene would include men with large phalluses. In this case our fragments most probably are parts the Cabieri vessels from Thebe.

⁶⁰⁰ Ibid., 288.

⁶⁰¹ *Dem. LIX*, 122. Translator's note: English translation from Demosthenes. *Orations, Volume VI: Orations 50-59: Private Cases. In Neaeram*. Translated by A. T. Murray. Loeb Classical Library 351. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1939.

⁶⁰² Various authors 1979, 171-172.

⁶⁰³ Rnjak 1979, 31.

⁶⁰⁴ Heracles "embodied 'the Hellenic ideal of manhood'." Chevalier and Gheerbrant 1983, 186; Paulys-Wissowa 1912, 550-611.

⁶⁰⁵ Srejović / Cermanović 2004, 472.

⁶⁰⁶ Rnjak 1979, 29.

Abduction (catalogue no. 62, T. 23)

Images of the abduction of a girl may also be regarded as love scenes. Abductions were by no means unknown in Greek society, as is clear from the *Iliad*, in which the abduction of Helen brought about the Trojan war. These topic is reflected in a scene on a Greek vase belonging to the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Pendants – amulets – bullae: capsules (catalogue no. 63-68, T. 24)

A number of pendants or amulets forms a separate category in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina which may be placed in the social context that is the subject of this paper. Amulets belong within a wide range of objects believed to be endowed with supernatural powers of protection against evil. Short, cylindrical pendants are known from ancient Kerch, and have been identified as the product of Roman goldsmiths of the 2nd century. Similar objects occur in the Black Sea area as early as the 3rd century BCE.⁶⁰⁷ Made of gold, silver, bronze, copper and so forth,⁶⁰⁸ in a variety of shapes including stylized zoomorphic and anthropomorphic forms as well as symbolic ones, they were worn throughout the Roman period,⁶⁰⁹ alone or set into a necklace or other item of jewellery. Amulets are very difficult to distinguish from pendants as a whole, but one of the principal determining features in classifying these objects is an unusual shape.⁶¹⁰ Pendants of which the shape suggests a particular purpose rather than mere decoration are regarded as amulets. They were used principally to contain a magic inscription.⁶¹¹ There are differing views on the way these small objects were used. One suggests that they contained magic love potions. Given their appearance, which does not suggest they could contain liquid, the logical explanation is that they were used to protect a seal stamped on wax.⁶¹² Other authorities also suggest the very reasonable solution that these pendants were used to contain solid love amulets, scraps of paper with a magic formula and the like.⁶¹³ Our specimens suggest this type of use, the insertion of a scrap of paper with a magic formula. The grooved body of three specimens (catalogue no. 64-66, T. 24, 64-66), and a distinctive specimen (catalogue no. 64, T. 24, fig. 64) with a flat, hinged cover on one side and rings on both sides to allow it to hang

level, suggest that the most logical explanation is that these were capsule amulets or bullae.

These objects also served as a talisman to protect children against evil forces. Girls wore a lunula until marriage and thereafter a bulla, while boys wore a bulla until the ceremony marking his reaching the age of manhood.⁶¹⁴

Some of our specimens were found in Vitina and Ljubuški, where the colonization was at its most intensive in Bosnia and Herzegovina (catalogue no. 64, 65 and 66, T. 24, 64, 65 and 66).⁶¹⁵ Of particular note among these objects is a gold specimen from Konjević Polje in eastern Bosnia (catalogue no. 67, T. 24, 67). It is thus likely that these bullae were also used in the private life of settlers or the Romanized population of the surrounding Roman settlements, villas and military camps.

Also classed as a pendant is a specimen made of glass paste with the figures of two people face to face (catalogue no. 68, T. 24, 68), resembling the rings also presented here. Direct analogies have been found at Burnum and Iader.⁶¹⁶

Selene and Helios (catalogue no. 69, T. 25, 69)

Among the objects in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina associated with Greek mythology referring to the love lives of the deities themselves is a ring with the figures of two people face to face, to all appearances Selene and Helios. Selene was the moon goddess, daughter of the Titans Hyperion and Theia. Other traditions relate that her mother was Euriphaessa or Basilea, and her father the Titan Pallas (of Megamedes) or Heleus. When she wished to bathe in the Ocean, she would clad her beautiful body in gleaming robes and journey through the vault of the heavens in her chariot. Selene loved Pan, and also took Endymion as her lover. Some sources also say she was the lover of the god Heleus. In popular belief she is associated with human and animal fertility, and also with magic and diseases, particularly epilepsy.⁶¹⁷

Rings (catalogue no. 69, 70, 71 and 72, T. 25, 69, 70, 71 and 72)

Finger rings have been a form of jewellery since the ancient eastern Mediterranean civilizations. In Greek and Hellenistic culture they were made in various forms and colours and of different materials, using a variety of techniques.⁶¹⁸

⁶⁰⁷ Košćević 1991, 46.

⁶⁰⁸ *Ibid.*, 47.

⁶⁰⁹ Popović 2002, 47.

⁶¹⁰ Srejšević 1997, 46.

⁶¹¹ Košćević 1991, 46.

⁶¹² Ogden 2002, 261-299.

⁶¹³ Giunio 2015, 42.

⁶¹⁴ Brucia / Dougherty 2007, 12.

⁶¹⁵ Ferjančič 2002, 107-114.

⁶¹⁶ Giunio 2015, 66, no. 27-31.

⁶¹⁷ Srejšević / Cermanović 2000, 378.

⁶¹⁸ Popović 2002, 44.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds four rings that may be classified as wedding rings. They feature two heads face to face, a man's and a woman's, handshake of a men and women and the octagonal ring with an inscription.

Rings with such images, or those that symbolise two clasped hands, a man's and a woman's, were often worn by betrothed couples. The fiancée was required to wear the ring on her left fourth finger, a tradition that persists to this day, hence this is known as the ring finger. Rings were usually made of iron, but other materials were also used, such as gilt iron, silver or solid gold. An iron ring was given to the fiancée as a symbol of an enduring contract, and was a public sign that the woman was "taken." Engagement rings were known as *concordia*, and those with the clasped hands motif were known as *fede*.⁶¹⁹ Later a clear distinction was made between engagement rings (*anulus pronobis*) and wedding rings (*cingulum, vinculum*).⁶²⁰ A very similar motif on a pendant is kept in the Republic of Croatia.⁶²¹

Minotaur (catalogue no. 73, T. 26, 73)

The permanent antiquities exhibition of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes part of a mosaic from Stolac in Herzegovina, with a scene from the legend of the Minotaur. This famous story has its own erotic charge, for in Ovid's famous *Metamorphoses* is the tale of Daedalus, who gave Pasiphaë a bronze cow so she could satisfy her lust for a bull.⁶²² The story has an element of zoophilia. After she failed to make a promised sacrifice, Poseidon made Minos' wife Pasiphaë fall in love with the bull that was to have been the intended sacrifice. Obsessed with this unnatural passion, she followed the cattle around, fed the beautiful bull, and gazed enviously at the cows, killing any that dared approach the beloved bull. In another version, Daedalus constructed a wooden cow with a cowhide covering, in which Pasiphaë hid. The cow was so lifelike that the bull immediately mated with it. Pasiphaë thus became the mother of the Minotaur, a hybrid creature.⁶²³

Conclusion

Greek and Roman traditions are still alive, as shown by some of the concepts and terminology used to this day in medicine to describe certain conditions associ-

ated with sexuality. Along with lesbianism,⁶²⁴ homosexuality,⁶²⁵ paedophilia⁶²⁶ and zoophilia,⁶²⁷ medicine also uses the term satyriasis⁶²⁸ for hypersexuality, exaggerated sexual urges among men, and aphrodisias⁶²⁹ for the same condition in women. Nymphomania⁶³⁰ is uncontrollable sexual desire in a woman, and priapism⁶³¹ is a persistent and often painful erection.⁶³²

Finally, it may be said with considerable certainty that in all ancient civilizations, including those of Greece and Rome, the basis of the social order was family life, involving healthy social relationships between individuals, primarily the members of a family. When the Romans conquered ancient Greece, a wave of Greek influence in every aspect of life swept over Roman society, gradually changing certain customary practices.

Izvori

- Ciceron, 1995. Marcus Tullisu Cicero, *De re Pvblica*, James E. G. Zetzel, New York, Columbia University Press.
- Ciceron, 1918. *Tusculanae Disputationes*, M. Pohlenz, Leipzig.
- Ciceron, 1903. Marcus Tullius Cicero, *The orations of Marcus Tullius Cicero*, C. D. Yonge, London, Gorgier Bell and Sons.
- Corpus Iuris Civilis 1888. Kruger Paul, Mommsen Theodor, Scholl Rudolf, Kroll Wilhelm.

⁶²⁴ The term is associated with the poetess Sappho, who founded a school for girls on the island of Lesbos. *Leksikon antičkih autora* 1996, 520.

⁶²⁵ The term derives from the Greek word *homoios* – "equal, the same". Ballarin 1968, 35-36.

⁶²⁶ The term derives from the Greek words *pais, paidos* – "a boy", and *fileo* – "I love". Ballarin 1968, 81.

⁶²⁷ The term derives from the Greek words *zoon* – "animal", and *fileo* – "I love", and denotes sexual attraction for animals. Anić / Klaić / Domović 1998, 1498.

⁶²⁸ The term derives from the Satyrs, wild, lustful woodland demons. Srejšović / Cermanović 2004, 377; Paulys-Wissowa 1852, 1185-1189, 1921, 224-234.

⁶²⁹ The term derives from the name of the goddess Aphrodite, goddess of fertility, love and the erotic senses. Srejšović / Cermanović 2004, 69-70, Paulys-Wissowa 1894, 2730-2788.

⁶³⁰ The term is of Greek origin: *nymphe* – "girl", *mania* – "madness". Đokić 1981, 239.

⁶³¹ The term derives from the name of the god Priapus, who was always depicted with an erection. Srejšović / Cermanović 2004, 360.

⁶³² Ballarin 1968, 88.

⁶¹⁹ Giunio 2015, 16-17.

⁶²⁰ Ivčević 2002, 279.

⁶²¹ Giunio 2015, 66.

⁶²² Grant 1967, 250.

⁶²³ Srejšović / Cermanović 2000, 322-323.

Demosten, 1859. Demosthenes with an English commentary. Robert Whiston. London, Whittaker and co.

Kornelije Nepot, 1999. O istaknutim vojskovođama stranih naroda. Josip Miklić, Zagreb, 1999.

Quintilian, 1920. Institutio oratoria, vol I, Loeb Classical Library, 1920.

Livije, 1912. Livius, Ab urbe condita. Canon Roberts, New York.

Polibije, 1988. Polibije, Istorije, Marijana Ricl, Novi Sad.

Popis literature

Anić, Š. / Klaić, N. / Domović, Ž. 1998, Rječnik stranih riječi, Zagreb 1998.

Ballarin, G. 1968, Mala seksološka enciklopedija, Zagreb 1968.

Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.

Basler, Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XXX/XXXI, Sarajevo 1977, 121-216.

Bauman, R. A. 1992, Woman and politics in ancient Rome, London – New York 1992.

Barrett, A. A. 2001, Agripina, Sex, Power and Politics in the Early Empire, London 2001.

Birley, A. R. 2002, Septimus Severus, The African emperor, London – New York 2002.

Bloch, R. 1959, Les Étrusques, Paris 1959.

Bojanovski, I. 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo 2001, 164-212.

Brucia, M. A. / Daugherty, G. N. 2007, To be a Roman, Wauconda, Illinois 2007.

Budžak, G. 2004, Antologija grčkih mitova, Beograd 2004.

Bujuklić, Ž. 2005, Forum Romanum, rimska država, pravo, religija i mitovi, Beograd 2005.

Buljević, Z. 2008, Uz sprintiju iz Salone u splitskom Arheološkom muzeju, Archaeologia Adriatica 2, Zadar 2008, 201-221.

Bunson, M. 2002, Encyclopedia of the Roman Empire, New York 2002.

Burns, J. 2007, Great women of imperial Rome, Mothers and Wives of Caesars, London, New York, Routledge 2007.

Busuladžić, A. 2007. Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.

Busuladžić, A. 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.

Busuladžić, A. 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.

Caldwell, L. 2014, Roman Girlhood and the Fashioning of Femininity, Cambridge 2014.

Cambi, N. 1982, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 20/18, Sarajevo 1982, 102-111.

Carcopino, J. 1981, Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva, Zagreb 1981.

Chevalier, J. / Gheerbrant, A. 1983, Rječnik simbola, Zagreb 1983.

Cividini, T. 2016, Ritrovamenti di militaria dal Friuli centrale per un aggiornamento, in: Horvat, J. (ed.), The Roman Army between the Alps and Adriatic, Opera Instituti Archaeologici Slovenie 31, Ljubljana 2016, 43-61.

Clark, G. 1832, Pompeii, London 1832.

Clarke, J. R. 2003, Roman Sex: 100 B. C. to A. D. 250, New York 2003.

Coarelli, F. 1997, Roma, Milano 1997.

Colin, D. 2004, Rječnik simbola, mitova i legendi, Zagreb 2004.

Curran, J. R. 2000, Pagan City and Christian Capital, Oxford 2000.

Dixon, S. 1992, The Roman family, Baltimore – London 1992.

Dixon, S. 2001, Childhood, Class and Kin in the Roman World, London – New York 2001.

Đokić, S. 1981, Intimni razgovori, Sarajevo 1981.

Edwards, S. 1997, Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome, Princetone (New Jersey) 1997.

Engelmann, R. 1904, Pompeii, London 1904.

Fantham, E. 2011, Stuprum. Public Attitudes and Penalties for Sexual offences in Republican Rome, in: Roman Readings. Roman Response to Greek Literature from Plautus to Statius and Quintilian, Berlin 2011, 115-143.

Ferjančić, S. 2002, Naseljavanje legijskih veterana, Beograd 2002.

Feucht, E. 1985, Gattenwahl, Ehe und Nachkommenchaft im Alten Ägypten, in: Müller, E. W. (ed.), Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung, Freiburg – München 1985, 55-84.

Gay, R. 1996, Frauenleben im alten Ägypten, München 1996.

Giunio, K. A. 2015, Ars Amatoria, Ljubav i erotika u starom Rimu, Zadar 2015.

Grant, M. 1967, Poezija, proza i besedništvo. Bogatstvo rimskog jezika, u: Rađanje evropske civilizacije, Beograd 1967, 241-265.

Graves-Brown, C. 2010, Dancing for Hathor, Women in Ancient Egypt, New York 2010.

- Grimal, J. 1967, Porodični život, u: Antički Rim – panorama jedne civilizacije, Beograd – Ljubljana 1967, 39-57.
- Grimal, J. 1968, Rimska civilizacija, Beograd 1968.
- Grupa autora 1979, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1979.
- Grupa autora 1980, Viminacijum. Glavni grad rimske provincije Gornje Mezije, Beograd 1980.
- Grupa autora 1997, Antička bronza Singidunuma, Beograd 1997.
- Grupa autora 2007, Antička Grčka (ur. Kartlidž, P.), Novi Sad 2007.
- Grupa autora 2013, Life, Death and Entertainment in the Roman Empire (ed. Potter, D. S. / Mattingly, D. J.), Michigan 2013.
- Grupa autora 2015, Aquae Isae, Zagreb 2015.
- Hamilton, E. 1962, La Mythologie, Marabout Université 1962.
- Hersch, K. 2010, The Roman Wedding, Cambridge 2010.
- Homer 1987, Ilijada, Prijevod: Maretić, T., Zagreb 1987.
- Homer 1987, Odiseja, Prijevod: Maretić, T., Zagreb 1987.
- Horvat, M. 1954, Rimsko pravo I i II, Zagreb 1954.
- Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Ivčević, S. 2002, Metalno prstenje, u: Longae Saloniae, I i II, Split 2002, 277-289.
- Ivčević, S. 2008, Privjesci rimske konjske orme iz Salone, Archaeologia Adriatica II, Zadar 2008, 213-222.
- Ivčević, S. 2010, Dijelovi vojničke opreme iz Garduna u Arheološkom muzeju u Splitu, Opuscula archaeologica 34, Zagreb 2010, 127-144.
- Jacq, C. 1998, Die Ägypterinnen, Eine Kulturgeschichte, Düsseldorf 1998.
- Jovanović, J. 2013, Figurae Veneris, Split 2013.
- Jursenar, M. 1978, Hadrijanovi memoari, Beograd 1978.
- Kirigin, B. 2007, Pithos/dolium – uvodne napomene, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 34, Sarajevo 2007, 125-157.
- Knapp, R. 2013, Invisible Romans. Prostitutes, outlaws, slaves, gladiators, ordinary men and women... the Romans that History forgot, London 2013.
- Knibiehler, Y. 2004, Seksualnost kroz povijest, Zagreb 2004.
- Košćević, R. 1991, Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva, Zagreb 1991.
- Košćević, R. 2000, Arheološka zbirka Benko Horvat, Zagreb 2000.
- Košićek, M. 1963, Spol, ljubav, brak, Zagreb 1963.
- De Kruijf, T. C. / Vollebregt, G. N. 1972, Spolnost i brak u Bibliji, Zagreb 1972.
- Kukuč, S. 2008, Erotski prizori u protopovijesti na Jadranu, Histria Antiqua 16, Pula 2008, 61-73.
- Langlands, R. 2006, Sexual Morality in Ancient Rome, Cambridge 2006.
- Laurence, R. 2010, Roman Passions, A History of Pleasure in Imperial Rome, London 2010.
- Lazarsfeld, S. 1933, Kako žena doživljuje muškarca, Beograd 1933.
- LIMC - *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. III, Artemis – Winkler Verlag, Zürich, München, Düsseldorf 1986.
- LIMC – vol. 2/1, 1984, vol. 5/1, 1990, vol. 6/1, 1992, Zürich – München.
- LIMC – vol. 8/1, 1997, Zürich – Düsseldorf.
- Leksikon antičkih autora, Zagreb 1996.
- Lightman, M. 2008, A to Z of Ancient Greek and Roman Women, New York 2008.
- Lindgren, C. K. 2007, Art, Wine and Dionysos, Histria Antiqua 15, Pula 2007, 137-145.
- Lloyd, G. M. 1986, Roman Venus: public worship and private rites, in: Hening, M. / King, A. (eds.), Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire, Oxford 1986, 179-188.
- Maršić, D. 2009, Ugradbeni građevinski portretni reljefi u Istriji i Dalmaciji, Zadar 2009.
- Matino, L. 1988, Pompeii, the erotic secrets, Napulj 1988.
- Maškin, N. A. 2002, Istorija starog Rima, Beograd 2002.
- Mau, A. 1907, Pompeii, it's Life and Art, London 1907.
- McGinn, T. A. 1998, Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome, Oxford 1998.
- McGinn, T. A. 2004, The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History and the Brothel, Ann Arbor, Michigan 2004.
- Mercadé, J. 1968, Eros Kalos, Esej o erotskim djelima u staroj grčkoj umjetnosti, Rijeka 1968.
- Mercadé, J. 1969, Roma Amor, Esej o erotskim elementima u umjetnosti Etruščana i Rimljana, Rijeka 1969.
- Miletić, N. 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963.
- Monnier, M. 1871, The Wonders of Pompeii, New York 1871.
- Nemeth-Ehrlich, D. / Kušan-Špalj, D. 2007, Dvije tisuće godina Andautonije od rimskog grada do arheološkog parka, Zagreb 2007.
- Novak, M. 2008, Antropološka analiza antičke nekropole Zadar – Relja u kontekstu antičkih nekropola Hrvatske, Doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb 2008.
- Obradović, M. 2010, Antički mit o svetoj prostituciji, Zbornik Matice srpske za klasične studije 12, Novi Sad 2010, 252-257.

- Ogden, D. 2002, *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds*, Oxford 2002.
- Palić, N. 1966, *Polni život*, Novi Sad 1966.
- Paškvalin, V. 2012, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXXXI-II, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012.
- Patsch, C. 1909, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI 1909, 104-184.
- Paulys-Wissowa, G. 1852, *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1852.
- Paulys-Wissowa, G. 1894, *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1894.
- Paulys-Wissowa, G. 1907, *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1907.
- Paulys-Wissowa, G. 1912, *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1912.
- Paulys-Wissowa, G. 1921, *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1921.
- Pelcer, O. 2007, *Svakodnevni život u rimskom Egiptu: kontracepcija*, Zbornik Matice srpske za klasične studije 9, Novi Sad 2007, 177-186.
- Pilipović, S. 2011, *Kult Bahusa na centralnom Balkanu I-IV vek*, Beograd 2011.
- Popović, I. 2002, *Nakit sa Juhora. Ostava ili sakralni tezaurus*, Beograd 2002.
- Popović, I. 2012, *Mermerne skulpture*, Beograd – Sremska Mitrovica 2012.
- Prelić, Lj. 1987, *Pornografija, porok ili kriminal*, Beograd 1987.
- Rachet, G. 1969, *Archéologie de la Grèce préhistorique, Troie, Mycènes, Cnossos, Marabout* Université 1969.
- Radman-Livaja, I. 2004, *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004.
- Richlin, A. 1992, *The Garden of Priapus, Sexuality and Aggression in Roman Humor*, New York – Oxford 1992.
- Rnjak, D. 1979, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1979.
- Roberts, M. J. 1994, *Classical Deities and Heroes*, New York 1994.
- Rojben, D. 1971, *Sve što ste oduvek želeli da saznate o seksu*, Beograd 1971.
- Romac, A. 1998, *Rimsko pravo*, Zagreb 1998.
- Rushworth, A. / Croom, A. 2016, *Segedunum. Excavations by Charles Daniels in the Roman Fort at Wallsend (1975–1984)*, Volume I and II, Oxford 2016.
- Saller, R. P. 1994, *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambridge 1994.
- Sanader, M. 2002, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb 2002.
- Sergejevski, D. 1943, *Nekoliko neizdatih antičkih relica*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine LV, Sarajevo 1943, 1-20.
- Sergejevski, D. 1952, *Kasnoantički spomenici iz Šipova*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 7, Sarajevo 1952, 41-57.
- Smith, W. 1870, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1870.
- Srejić, D. 1997, *Arheološki leksikon*, Beograd 1997.
- Srejić, D. / Cermanović, A. 2000, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2000.
- Srejić, D. / Cermanović, A. 2004, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2004.
- Staccioli, R. A. 2003, *La vita quotidiana nel mondo romano*, Milano 2003.
- Stanimirović, V. 2006, *Najstariji oblik rimskog braka*, Zbornik Matice srpske za klasične studije 8, Novi Sad 2006, 71-97.
- Stanojević, O. 2000, *Rimsko pravo*, Magistarski rad u rukopisu, Sarajevo 2000.
- Staples, A. 2004, *From Good Goddess to Vestal Virgin*, London 2004.
- Stumpp, B. E. 1998, *Prostitution in der römischer Antike*, Berlin 1998.
- Šarac, M. / Lučić, Z. 2006, *Rimsko privatno pravo*, Sarajevo 2006.
- Šarkić, S. 2006, *Odredbe rimskog prava o mirazu u srednjovekovnom srpskom pravu*, Zbornik Matice srpske za klasične studije 8, Novi Sad 2006, 185-191.
- Tasić, D. 2011, *Maska u kultu Dionisa*, Zbornik Matice srpske za klasične studije 13, Novi Sad 2011, 181-194.
- Truhelka, Č. 1892, *Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline*, Glasnik Zemaljskog muzeja 4, Sarajevo 1892, 315-320.
- Turton, G. 1974, *The Syrian Princesses*, London 1974.
- Wilkinson, R. 2003, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, New York 2003.
- Zamarovsky, V. 1965, *Tajne carstva Hetita*, Zagreb 1965.
- Zaninović, M. 2005, *Kult Afrodite i Venere na tadašnjoj hrvatskoj obali*, Histria Antiqua 13, Pula 2005, 157-166.

Katalog Satir/Silen

1. Inv. br. 654 (Tab. 1).

Lokalitet: Kamira, Rodos.

Opis: Riton s jednom ručkom. Na mješini leži satir, rukama se drži ručkastih hvataljki, a nogama se privio uz mješinu, s obilježjima pohotnog satira. Njegova ćelava glava viri iz ždrijela panterkog krzna, koje se i na ramenima vidi. Uši su mu duge i šiljate (jedno nedostaje), oči velike i duguljaste, nos širok i tup, brci dugi, usta otvorena, a brada samo po rubu. Pravu posudu nosi na leđima. Naslikana scena lahko se razabire. Bradati, goli Heraklo bježi s ugrabljenim tronogom pred Apolonom. Apolon trči za junakom, da plijen opet povрати, Heraklo desnicom diže kijaču. Idući nadesno, ogleda se na Apolona, koji proganja Herakla u hleni i s tenijom u kosi, sa skitskim lukom i strijelama u ljevici. Njegova shematski natrag bačena ruka svjedoči o njegovoj hitrini. Zavađenima dolazi u susret u trku slijeva bradati Zeusov glasnik Hermes. U hitnji mu je s glave pao njegov petasos. Odjeven je samo u hlamidu i krilate sandale, ljevicu je naprijed pružio, a unatrag svinutom desnicom drži rabdos. Polje označava palmino drvo iza Hermesa. Između Hermesa i Apolona je natpis Καλός. Riton stoji na nozi, koja je crveno presvučena. Firnis sjajan i crn. Nađen u Kamiru, nabavljen u Kalavardi kod Kamira.

Dimenzije: Visina 17 cm, promjer 9,6 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 285; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 27, 1-3, Pl. 28, 1-4.

2. Inv. br. 639 (Tab. 2, 2).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Ulomak vaze. Na kamenu, pokrivenom pante-rovim krznom, sjedi mlad, ovjenčan satir i drži u desnici dvojnice. Zamišljen, upro je glavu o lijevu ruku. Leđima se naslonio na deblo. Iza njega su ostaci veće osobe, koja stoji i koja je – po sačuvanim tragovima – bila bogato odjevena. Poza osobe sigurno je bila svečana, kako to pokazuje koplje na koje se naslanja. Na grudima ima tragova štita. Moguće je da je riječ o Palas Ateni i Marziju. Apolon je pobjednik u svirci, pa kitaroedu leti u susret Nika s pobjedničkim vijencem. Iz držanja i izražaja Marzije, koji je ovdje prikazan mlad, nazire se njegov nemir, njegovo beznade i očaj. Ostaci Nike, vijenac Marzije i cvjetovi na stablu bijelo su slikani. Lijep, sjajan firnis. Nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 13,5 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 287-288; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 43, 3.

3. Inv. br. 34 (Tab. 2, 3)

Lokalitet: Atena.

Opis: Poklopac pikside. Satir u ekstazi pada unatrag. Firnis sjajan.

Dimenzije: Promjer 6 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 287, *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 42.

4. Inv. br. 421 (Tab. 2, 4a i 4b).

Lokalitet: Teba.

Opis: Grčka keramička posuda crnofiguralnog stila s predstavom spolnog odnosa dva silena s dvije gole žene. Na drugoj sceni dva silena koji drsko proganjaju menade u hitonu s rukavima i plaštom. Menade uplašeno gledaju silene. Nađena u Tebi.

Dimenzije: Visina 10,5 cm. R: 18,5 cm.

Literatura: *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, P. 25, 4-10.

5. Inv. br. 33b (Tab. 3, 5).

Lokalitet: Atena.

Opis: Grčka posuda s predstavom Satira. Dva fragmenta jednog velikog kratera. Od prikaza se vidi na poledini velik, bradat satir s tirsom; iza njega menada s kantarom. Pred satirom ima tragova druge menade. Firnis crn, sjajan. Poledina je, u opreci s naličjem, nemarno rađena. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Veći "A" ulomak visina 26, dužina 33 cm, manji "B" ulomak visina 16 cm, dužina 30 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 285-286, *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 49-50, Pl. 48, sl. 2.

6. Inv. br. 22 (Tab. 3, 6).

Lokalitet: Teba.

Opis: Lekitos, nezgrapan, jako sužen prema dolje. Ručka mu ne pripada. Po ramenu vidljiv ukras u obliku zrakastih linija i lotosovih pupoljaka. Na trupu je prikazan ples dviju menada u tijesnim i kratkim hitonima s dva silena. Sileni se gibaju nalijevo, menade nadesno, ali glave su im nalijevo obrnute, tako da sve

četiri osobe gledaju na jednu stranu. Donji dio je zajedno s nogom firnisan. Glina je tamnosmeđa, firnis blijed i crn. Prednja je strana jače ispečena. Najvjerojatnije lokalni bojotski fabrikat. Nađen u Tebi.

Dimenzije: Visina 19,7 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 278; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 32.

7. Inv. br. 640 (Tab. 3, 7).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Ulomak vaze. Mladom čovjeku, duge kose i s kabanicom oko koljena, koji sjedi, držeći u desnoj ruci baklju, a u lijevoj štap, približava se djevojka u hitonu, s narukvicom na desnoj ruci, i pruža mu cvijet. Iza djevojke sjedi, također ovjenčan, bradat silen i drži goruću baklju. Iza mladića koji sjedi vidljivi tragovi jedne ruke. To je Dionis, okružen silenima i menadama. Vijenci, oganj, cvijeće i narukvica djevojčina bijelo su naslikani. Sjajni firnis. Nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 10 cm, dužina 16,5 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 288; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 43, 6.

8. Inv. br. 689 (Tab. 3, 8).

Lokalitet: Rodos.

Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova te duge kuštrave kose. Scena prikazuje Silena.

Dimenzije: Visina 11 cm, širina 10 cm.

Literatura: Nepublicirano.

9. Inv. br. 690 (Tab. 4, 9).

Lokalitet: Rodos.

Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova te duge kuštrave kose. Scena prikazuje Silena.

Dimenzije: Visina 11 cm, širina 10,5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

10. Inv. br. 691 (Tab. 4, 10).

Lokalitet: Rodos.

Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova te duge kuštrave kose. Scena prikazuje Silena.

Dimenzije: Visina 12,5 cm, širina 12 cm.

Literatura: Nepublicirano.

11. Inv. br. 692 (Tab. 4, 11).

Lokalitet: Rodos.

Opis: Keramički predmet s prikazom glave muškarca duge brade, istaknutih obrva i brkova, na glavi neka vrsta kupaste kape. Scena prikazuje Silena.

Dimenzije: Visina 10 cm, širina 9 cm.

Literatura: Nepublicirano.

12. Inv. br. 113 (Tab. 4, 12).

Lokalitet: Iz groba, Beotija.

Opis: Prikaz glave Satira, terakota.

Dimenzije: Visina 5,5 cm, širina 4 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Falus

13. Inv. br. 512 (Tab. 5, 13).

Lokalitet: Albanija.

Opis: Bronzani privjesak u obliku falusa.

Dimenzije: Dužina 3,1 cm.

Literatura: Nepublicirano.

14. Inv. br. 2074 (Tab. 5, 14).

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Bronzani privjesak u obliku falusa.

Dimenzije: Dužina 3,2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Afrodita

15. Inv. br. 428 (Tab. 6, 15).

Lokalitet: Saida.

Opis: Bronzana figurina Afrodite. Jedna ruka savijena na pasu, a druga okrenuta prema bradi.

Dimenzije: Visina 5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

16. Inv. br. 933 (Tab. 6, 16).

Lokalitet: Nikopolis, Epir.

Opis: Svjetiljka s kaneliranom drškom. U disku reljef Afrodite.

Dimenzije: Dužina 10,5 cm, širina 8,5 cm, visina 2,7 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007, 118.

17. Inv. br. 2004 (Tab. 6, 17).

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Bronzana figurina Afrodite. Boginja bez odjeće. Ruke podignute do visine ramena.

Dimenzije: Visina 9,3 cm.

Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 430.

18. Inv. br. 2212 (Tab. 6, 18).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Olovna pločica s prikazom Afrodite. Slomljena u dva dijela. Prikazana u dugoj haljini. Podignute ruke.

Dimenzije: Visina 8 cm.

Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 430.

19. Inv. br. 7798 (Tab. 6, 19).

Lokalitet: Konjević Polje, istočna Bosna.

Opis: Srebrena oplata od drvene kutije. Na oplati i prikaz Afrodite u društvu s erosom. U ruci drži ogledalo.

Dimenzije: Dužina 5,2 cm, visina 4,8 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A 48/49, Sarajevo 2001, T. V, 4.

20. Inv. br. 7792 (Tab. 6, 20).

Lokalitet: Konjević Polje, istočna Bosna.

Opis: Srebrena oplata od drvene kutije. Na oplati i prikaz Afrodite u društvu s erosom. U ruci drži ogledalo.

Dimenzije: Dužina 5,2 cm, visina 4,8 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A 48/49, Sarajevo 2001, T. V, 5.

Venera

21. Inv. br. 610 (Tab. 7, 21).

Lokalitet: Albanija.

Opis: Bronzana figurina Venere koja je podigla obje ruke prema glavi.

Dimenzije: Visina 6 cm.

Literatura: Npublicirano.

22. Inv. br. 5701 (Tab. 7, 22).

Lokalitet: Japra Majdanište, Sanski Most.

Opis: Bronzana figurina Venere/Afrodite, oštećenih stopala. Figurina naga s lijevom rukom u predjelu prepona i desnom rukom savijenom u predjelu grudi.

Dimenzije: Visina 7,5 cm.

Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A XXX/XXXI, Sarajevo 1977, T. VIII, 2.

23. Inv. br. 668 (Tab. 7, 23).

Lokalitet: Rodos.

Opis: Mramorna skulptura Venere.

Dimenzije: Visina 21 cm.

Literatura: Npublicirano.

24. Inv. br. 669 (Tab. 7, 24).

Lokalitet: Rodos.

Opis: Mramorni torzo, vjerovatno Venere.

Dimenzije: Visina 22 cm.

Literatura: Npublicirano.

Eros/Amor

25. Inv. br. 69 (Tab. 8, 25).

Lokalitet: Gradina, Srebrenica.

Opis: Bronzana figurina Amora-Erosa u obliku nagog dječaka koji stoji na visokom postamentu, raširenih nogu. Jedna ruka je niz tijelo, dok je druga podignuta u ravni ramena. Kosa nešto duža i kovrdžava. Na leđima krila.

Dimenzije: Visina 14 cm.

Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 412, 178.

26. Inv. br. 653 (Tab. 8, 26).

Lokalitet: Kamira, Rodos.

Opis: Oinohoe s prikazom Erosa pred žrtvenikom. Crn i sjajan firnis. Površna radnja. Nađena u Kamiru, nabavljena u Kalavardi kod Kamira.

Dimenzije: Visina 13,2 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 283; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 47.

27. Inv. br. 33 (Tab. 8, 27).

Lokalitet: Atena.

Opis: Dva fragmenta jednog velikog kratera. Na fragmentima prikazi i to:

Po obodu vidljiva linija od lovora, a pod njom ornament od jajastih crtica. Prema dolje je slika završena meandar linijom. Na stijeni sjedi mladić u frigijskoj kapi, u tijesnoj šarenoj odjeći s rukavima i hlačama, a preko toga ima kabanicu. Među nogama stoji Eros i pruža mu zdjelicu. Osim Erosa, pastiru se približava Hermes, koga prepoznamo po rabdosu i krilatim sandalama, ima hlamidu koja je samo djelomice sačuvana. Iza Zeusovog glasnika stoji žena, od koje su samo noge sačuvane. Pastir je vjerovatno Paris, kojemu Hermes dovodi tri boginje. Nad glavom Parisovom vidi se prednji dio krave. Tik do ruba trupa vidljiv je pas. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Veći "A" ulomak visina 26, dužina 33 cm, manji "B" ulomak visina 16 cm, dužina 30 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 285-286; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 49-50.

28. Inv. br. 15 (Tab. 8, 28).

Lokalitet: Atena.

Opis: Fragmentirani gornji dio pelike. Na rubu usne i preko fragmentne slike na trupu je ornament od jajastih štapića. Na prednjoj strani približava se Eros dvojici mladića; do stijene vidljiv disk. Na poledini su sačuvane samo glave dvojice mladića. Među njima se vidi jedan strigilis, koji jedan od njih drži. Najvjerojatnije je s obje strane prikaz života efeba. Firnis jako oštećen. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 12 cm, promjer 16 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 286; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 46.

29. Inv. br. 399 (Tab. 9, 29).

Lokalitet: Atena.

Opis: Ulomak vaze, s prikazom Erosa koji u letu pruža bradatom, ovjenčanom muškarcu teniju. Do Erosa tragovi ženske glave. Iza muškarca podignuta ruka. Biće dočekuje Herakla u Olimpu. Gore je ornament od zrakastih crtica. Prvobitno pozlaćen. Sjajan firnis. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 9,3 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 290; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 44.

30. Inv. br. 400 (Tab. 9, 30).

Lokalitet: Atena.

Opis: Ulomak vaze s prikazom žene, ali je samo glava sačuvana. Nosi kutijicu za nakit. Pred njom je Eros s tenijom. Ima tragova ornamenta od jajastih linija. Blijed firnis. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 6 cm, širina 4,4 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 290; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 44-45.

31. Inv. br. 403 (Tab. 9, 31).

Lokalitet: Atena.

Opis: Ulomak vaze s prikazom gornjeg dijela Erosa koji leti s girlandom u ljevici. Ima tragova jedne žene i jedne posude. Prvobitno pozlaćena. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 4 cm, dužina 5,4 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 291; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 44.

32. Inv. br. 404 (Tab. 9, 32).

Lokalitet: Atena.

Opis: Ulomak vaze s prikazom fragmenta ženske glave s ogledalom. Na obje strane po jedan Eros. Pred jednim samo ostaci krila. U gornjem dijelu ornament od jajastih linija. Prvobitno pozlaćena. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 4,1 cm, dužina 6,4 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 291; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 45.

33. Inv. br. 609 (Tab. 10, 33).

Lokalitet: Tesprotia.

Opis: Bronzana figurina Erosa. Jedna noga oštećena. Desna ruka spuštена, a lijeva podignuta prema glavi i savijena.

Dimenzije: Visina 5,8 cm.

Literatura: Npublicirano.

34. Inv. br. 773 (Tab. 10, 34).

Lokalitet: Klepci, Čapljina.

Opis: Svjetiljka od smeđe gline, s drškom. U sredini diska reljef s prikazom erosa s krilima i Bakhusa koji drži grozd vinove loze.

Dimenzije: Dužina 11 cm, širina 8 cm, visina 2,2 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007, 112.

35. Inv. br. 247 (Tab. 11, 35).

Lokalitet: Livno.

Opis: Oštećena urna s prikazom dva erota. Sa strana vidljivi ostaci kaneliranih četvrtastih stubova. Poklopac u vidu krova na dvije vode i četiri akroterija.

Dimenzije: Visina 82 cm, širina 74 cm, dužina 80 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012, 391.

36. Inv. br. 248 (Tab. 11, 36).

Lokalitet: Stubo Vrelo, Kupreško polje.

Opis: Oštećena urna s prikazom dva erota i girlandama.

Dimenzije: Visina 70 cm, širina 80 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012, 391-392.

37. Inv. br. neinventarizirano (Tab. 11, 37).

Lokalitet: Šipovo.

Opis: Spomenik od sivkastog lapora. U centralnom dijelu prikazan lik pokojnika kojeg drže dva lebdeća erota.

Dimenzije: Visina 93 cm, širina 230 cm,

Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline, Glasnik Zemaljskog muzeja 4, Sarajevo 1892, 319, sl. 5; *Sergejevski, D.* 1952, Kasnoantički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 7, Sarajevo 1952, 43, sl. 1-6; *Basler, Đ.* 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, 145, sl. 157; *Cambi, N.* 1982, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XX, Centar za balkanološka ispitivanja 18, Sarajevo 1982, 102; *Maršić, D.* 2009, Ugradbeni građevinski portretni reljefi u Istri i Dalmaciji, Zadar 2009, 83-86.

38. Inv. br. 260 (Tab. 11, 38).

Lokalitet: Foča.

Opis: Arhitektonski kameni ulomak s prikazom lebdećeg erota.

Dimenzije: Dužina 99 cm, visina 66 cm.

Literatura: *Sergejevski, D.* 1943, Nekoliko neizdatih antičkih reljefa, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine LV, Sarajevo 1943, 3.

Hermes/Merkur

39. Inv. br. 793 (Tab. 12, 39).

Lokalitet: Nikopolis, Epir.

Opis: Bronzana figurina nagog Hermesa. Nema glave. Oko ramena i na leđima platno.

Dimenzije: Visina 7 cm.

Literatura: Npublicirano.

40. Inv. br. 612 (Tab. 12, 40).

Lokalitet: Albanija.

Opis: Bronzana figurina nagog Hermesa. Preko lijeve ruke i ramena platno.

Dimenzije: Visina 4,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

41. Inv. br. 780 (Tab. 12, 41).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Bronzana figurina Hermesa. Hermes nag s platom preko lijevog ramena i ruke. Na glavi vijenac.

Dimenzije: Visina 10,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

Prijap

42. Inv. br. 5702 (Tab. 13, 42).

Lokalitet: Japra Majdanište, Sanski Most.

Opis: Bronzana figurina Prijapa u karakterističnoj pozi sa zadignutom odjećom i spolnim organom u erekciji.

Dimenzije: Visina 7 cm.

Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1977, T. VIII, sl. 1.

Apolon

43. Inv. br. 70 (Tab. 14, 43).

Lokalitet: Vršani, Prijedor.

Opis: Bronzana statueta, dobro očuvana. Apolon bez odjeće, oslonjen na desnu nogu. Na glavi duža kosa.

Dimenzije: Visina 10,1 cm.

Literatura: *Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 428.

44. Inv. br. 677 (Tab. 14, 44).

Lokalitet: Mylasa, Caria.

Opis: Bronzana figurina nagog muškarca, vjerovatno Apolona.

Dimenzije: Visina 9,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

45. Inv. br. 139 (Tab. 14, 45).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Keramički ulomak crvenofiguralnog stila. Na ulomku vidljiv lik, najvjerovatnije nagog Apolona.

Dimenzije: Dužina 7 cm, visina 4,5 cm.

Literatura: *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Jugoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 36, 2.

Dionis

46. Inv. br. 416 (Tab. 15, 46).

Lokalitet: Teba.

Opis: Krater, koji ima vidljiv ukras oko oboda s lovorom između dvije pruge. Prema dolje se završava slika naizmjenice linijom meandra i uzorkom šahovskog polja. Oko svakog nastavka ručke ima ornament od ehinusa. Pod svakom ručkom nalazi se jedan akantov list. Na recipijentu scene i to:

A. Dionis, mlad, go, s vrpcom na glavi, ovjenčan, sjedi na stijeni pokrivenoj njegovom odjećom. U lijevoj ruci drži tiros, a desnom se upire o stijenu. Pred njim je bradat, ovjenčan silen s lirom od sedam žica u lijevoj, a s plektronom u uzdignutoj desnoj ruci. Prema općem dojmu razgovaraju. Iza silena, koji svira liru, stoji djevojka, ovjenčana, s dugim opasanim hitonom i narukvicom na desnici. U ruci drži bršljanovu gra-

nu. Četvrta osoba iza Dionisa je silen, koji stoji kao sve druge osobe, ovjenčan također s bršljanovom granom u rukama, koja je valjda namijenjena onome silenu, koji svira.

B. Drugi prikaz predstavlja tri tzv. "osobe u kabanici", od kojih se dvije obraćaju nadesno trećoj, koja govori i maše rukama. Do zida je strigilis i jedan alabastron. Vijenci, bršljanovo lišće u praznom prostoru i neravnine tla prikazani su bijelom bojom. Firnis crn i sjajan. Nađen u Tebi, nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 23 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 282; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 47, 1-4.

47. Inv. br. 796 (Tab. 15, 47).

Lokalitet: Albanija.

Opis: Mramorna glava koja najvjerojatnije predstavlja Dionisa. Lice lijepog mladića, duže kose.

Dimenzije: Visina 11,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

Hekata

48. Inv. br. 666 (Tab. 16, 48).

Lokalitet: Lindos.

Opis: Manja mramorna glava s tri lica, koja predstavlja božicu Hekatu.

Dimenzije: Visina 7,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

Nika

49. Inv. br. 401 (Tab. 17, 49).

Lokalitet: Atena.

Opis: Ulomak crvenofiguralne keramičke posude s prikazom Nike.

Dimenzije: Dužina 7 cm.

Literatura: *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 39, 9.

50. Inv. br. 402 (Tab. 17, 50).

Lokalitet: Atena.

Opis: Ulomak vaze s prikazom gornjeg dijela Nike, koja leti nadesno s girlandom u rukama. U gornjem dijelu ima tragova ornamenata od linija i jajastih crtica. Prvobitno pozlaćen. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 5,4 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 291; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, You-

goslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 45.

51. Inv. br. 705 (Tab. 17, 51).

Lokalitet: Albanija.

Opis: Keramički arhitektonski odlomak s reljefnim prikazom Nike i floralnim dekoracijama.

Dimenzije: Visina 27,5 cm, dužina 21 cm.

Literatura: Npublicirano.

Hetera

52. Inv. br. 424 (Tab. 18, 52).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Ulomak vaze. Prema dolje ima tragova meandra. Hetera stoji i gestikulira rukama. U kosi ima teniju. Cijelo tijelo i tenija su crveno obojeni. Kosa je crna. Na tijelu je slikano žutom bojom. Firnis je blijed i nije dobro ispečen. Nalazište nije poznato, nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 13,3 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 288; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, Pl. 43, 1.

Prikaz nagog tijela

53. Inv. br. 794 (Tab. 19, 53).

Lokalitet: Mala Azija.

Opis: Bronzana figurina do pasa nagog muškarca koji izlazi iz cvijeta, u ruci drži toljagu. Vjerovatno Heraklo.

Dimenzije: Visina 9,8 cm.

Literatura: Npublicirano.

54. Inv. br. 1300 (Tab. 19, 54).

Lokalitet: Turbe, Travnik.

Opis: Mramorni torzo nagog muškarca.

Dimenzije: Visina 18,5 cm, širina 11,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

55. Inv. br. 978 (Tab. 19, 55).

Lokalitet: Čapljina.

Opis: Bronzana figurina nagog muškarca koji sjedi. Istaknuti prsa i stomakni mišići te leđa. Prepolovljena preko struka.

Dimenzije: Visina 7,3 cm.

Literatura: Npublicirano.

56. Inv. br. 311 (Tab. 19, 56).

Lokalitet: Skelani, Srebrenica.

Opis: Kameni torzo, bez ruku, glave i dijela nogu. Oko vrata vidljiv torkves.

Dimenzije: Visina 45 cm.

Literatura: *Patsch, C.* 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI, 1909, 162, fig. 82.

Goli mladić

57. Inv. br. 142 (Tab. 20, 57).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Ulomak bijelo figuriranog lekita. Go mladić okrenuo glavu nalijevo, opire desnicom o bok, a lijevom se štapom opire o tlo. Srednji dio tijela je uništen. Sve je jako oštećeno. Nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 6 cm, širina 5 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 287; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 33-34.

Prikaz učitelja s nagim učenikom

58. Inv. br. 707 (Tab. 21, 58).

Lokalitet: Otok Vis.

Opis: Lekitos, s prikazom na ramenu na kojem su vidljiva dva za borbu spremna pijetla. Sprijeda na trupu sjedi na stolcu, u plašt zaogrnut, pedagog (?). U desnici drži palicu (koplje?). Pred njim je go mladić s kopljem u desnici i vjerovatno komadom kože za čišćenje u ljevici. S obje strane ove grupe stoji po jedan efeb u kabanici i drži uvis koplje. Slika je ograničena dolje krugom koji teče unaokolo. Usna, ručka i donji dio zajedno s nogom su firnisani. Glina fina, crvenkasta, firnis crn i sjajan. Nađen na otoku Visu, potiče iz ostavštine pok. Šime Ljubića, ravnatelja zagrebačkog muzeja, a nabavljen je od učitelja P. Sarjanovića u Mostaru.

Dimenzije: Visina 16,8 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 279; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 32.

Itifalički muškarac

59. Inv. br. 131 (Tab. 22, 59).

Lokalitet: Teba.

Opis: Fragment ruba jedne kabirske posude. Vidljiv prikaz muškarca u kratkoj, opasanoj odjeći kako nosi neku posudu (košaru) na glavi. Za njim ide drugi muškarac, go, noseći štap u lijevoj ruci. Tamnosiva glina, crn firnis. Uparane crte. Nađen u Tebi.

Dimenzije: Visina 4,5 cm, dužina 6 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu,

Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 281; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 34.

60. Inv. br. 132 (Tab. 22, 60).

Lokalitet: Teba.

Opis: Fragment kabirske posude, s prikazom itifaličkog muškarca. Glina tamnosiva, firnis crn. Nađen u Tebi.

Dimenzije: Visina 6,9 cm, širina 6 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 281; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 34.

61. Inv. br. 133 (Tab. 22, 61).

Lokalitet: Teba.

Opis: Fragment ruba kabirske posude, s glavom karikiranog, najvjerovatnije itifaličkog muškarca. Glina tamnosiva, a firnis crn. Nađen u Tebi.

Dimenzije: Visina 4,5 cm, širina 4,5 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 281; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 34.

Otmica djevojke

62. Inv. br. 31 (Tab. 23, 62a, 62b, 62c, 62d).

Lokalitet: Atena.

Opis: Fragmentirani gornji dio hidrije. Na ostacima grla ima tragova ornamenta od jajaste pruge. Na ramenu je prikazana otmica jedne djevojke. Hlamidom odjeveni mladić otima djevojku u hitonu (glave osoba nisu sačuvane). U dvopregu s visokim naslonom drži je među rukama, a rukama upravlja uzde i drži povrh toga štap u jednoj (bič?). Djevojka hvata otmičara za desnicu, a u isto vrijeme diže drugu, tražeći pomoć. Pred kolima trči muž u hlamidi s dvije sulice (samo dijelom sačuvane). Ovome dolazi trkom ususret djevojka, a on joj, sudeći po gestikulacijama, priča događaj. Desno do ove djevojke dvije druge – sve tri u pepelu, a prve dvije povrh toga i u himationu – trče ustrašene za kolima i ogledaju se natrag. Nadesno tri mladića progone kola, svi su u hlamidi, a prvi i treći drže po dvije sulice, sva tri sa šematski dignutom ljevicom. Radi lošeg stanja slika, ne možemo protumačiti scenu.

Slika recipijenta završena je gore meandrom, a sa strana s dvije okomite linije su palmete. Sprijeda stoji (vrlo okrnjen) Dionis, bradat i ovjenčan, s tizrom u lijevoj ruci. Menada s tenijom u kosi i s tizrom u ljevici nalijeva mu iz oinohe u kantaros, koji on drži u desnici. Iza Dionisa je druga menada, također s tenijom

u kosi i s tizmom u ruci. Obje menade, a i Dionis, odjeveni su u dugi hiton s rukavima. Dionis je još prebacio kabanicu. Firnis crn i sjajan, vrlo lijepa izrada, danas dosta oštećena. Nađen i nabavljen u Ateni.

Dimenzije: Visina 29 cm, promjer 31 cm.

Literatura: *Bulanda, E.* 1911, Katalog grčkih vaza u bos.-hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja 1911, 286; *Parović-Pešikan, M.* 1975, Corpus vasorum antiquorum, Yougoslavie, Sarajevo, Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, Belgrade 1975, 40-41.

Privjesak/amulet

63. Inv. br. 986 (Tab. 24, 63).

Lokalitet: Gradina, Srebrenica.

Opis: Amulet u obliku kupe. Šupalj iznutra. Na vrhu loptast završetak.

Dimenzije: Visina 6,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

64. Inv. br. 2481 (Tab. 24, 64).

Lokalitet: Između Vitine i Ljubuškog.

Opis: Bronzani šuplji privjesak.

Dimenzije: Dužina 6,8 cm.

Literatura: Npublicirano.

65. Inv. br. 2482 (Tab. 24, 65).

Lokalitet: Između Vitine i Ljubuškog.

Opis: Bronzani šuplji privjesak.

Dimenzije: Dužina 4,6 cm.

Literatura: Npublicirano.

66. Inv. br. 2483 (Tab. 24, 66).

Lokalitet: Između Vitine i Ljubuškog.

Opis: Bronzani šuplji privjesak.

Dimenzije: Dužina 4,4 cm.

Literatura: Npublicirano.

67. Inv. br. 7821 (Tab. 24, 67).

Lokalitet: Konjević Polje, istočna Bosna.

Opis: Zlatni šuplji privjesak s kružnim profilacijama. Četvrtastog oblika. Deformiran.

Dimenzije: Dužina 2,6 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nakit iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A. 48/49, Sarajevo 2001, 180-181.

68. Inv. br. 5705 (Tab. 24, 68).

Lokalitet: Japra – Majdanište.

Opis: Privjesak – perla od crne staklene paste, s utisnutim sučeljenim muškim i ženskim poprsjem.

Dimenzije: Visina 1,8 cm.

Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bo-

sne i Hercegovine, n. s. A, XXX/XXXI, Sarajevo 1977, T. VII, sl. 2.

Prstenovi

69. Inv. br. 878 (Tab. 25, 69).

Lokalitet: Bejrut.

Opis: Bronzani prsten. Dvije nasuprot postavljene glave, muška i ženska. Moguće da je riječ o Heliosu i Seleni.

Dimenzije: R: 3 cm.

Literatura: Npublicirano.

70. Inv. br. 881 (Tab. 25, 70).

Lokalitet: Bejrut.

Opis: Bronzani prsten. Dvije nasuprot postavljene glave, muškarca i žene.

Dimenzije: R: 3,4 cm.

Literatura: Npublicirano.

71. Inv. br. 1015 (Tab. 25, 71).

Lokalitet: Janj, Jajce.

Opis: Zlatni prsten u vidu širokog pljosnatog oktogonalnog obruča. Rubovi prstena naglašeni naizmjenično talasastim, spiralnim i biljnim ukrasom izvedenim u niello tehnici. U poljima prstena postoji natpis SE VE RE SE VE RI NU S. Prsten je zaručnički.

Dimenzije: R: 2,2 cm.

Literatura: *Miletić, N.* 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963, 35.

72. Inv. br. 167 (Tab. 25, 72).

Lokalitet: Bijeljina.

Opis: Zlatni masivni prsten sastavljen od dva obruča. Jedan je širok i pljosnat, a ivice su mu ukrašene granularanom žicom. Drugi je trougaonog presjeka. Obruči su spojeni spiralama od granulirane žice. Na pločici ovalne krune ukrašene nizom pseudogranula nalaze se muška i ženska figura koje se rukuju (dextrarum iunctio). Prsten prema prikazu predstavlja zaručnički prsten.

Dimenzije: R: 3,5 cm.

Literatura: *Miletić, N.* 1963, Nakit u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963, 41.

Minotaur

73. Inv. br. 134 (Tab. 26, 73).

Lokalitet: Stolac.

Opis: Fragment rimskog mozaika s predstavom labirinta i sačuvanim likom Minotaura.

Dimenzije: Dimenzije cijelog mozaika 16 x 8 m, dimenzije Minotaura: visina 60 cm, širina 62 cm.

Literatura: *Fiala, F.* 1897, Beiträge zur römischen Archäologie der Hercegovina, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina V, Wien 1897, 163-172; Čremošnik, *I.* 1984, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba, Sarajevo 1984, 121-122;

Busuladžić, A. 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008, 49.

Spintria

74. Inv. br. 3143 (Tab. 26, 74).

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Spintria – žeton oblika diska s vidljivom scenom muškarca i žene kako sjede na krevetu. Muškarac prikazan u erekciji.

Dimenzije: R: 3,5 cm.

Literatura: Npublicirano.

1A (654)

1B (654)

1C (654)

Tab. 1. *Satir - Silen*

2 (639)

3 (34)

4A (421)

4B (421)

Tab. 2. *Satir - Silen*

Tab. 3. *Satir - Silen*

9 (690)

10 (691)

11 (692)

12 (113)

Tab. 4. *Satir - Silen*

13 (512)

14 (2974)

Tab. 5. *Falus*

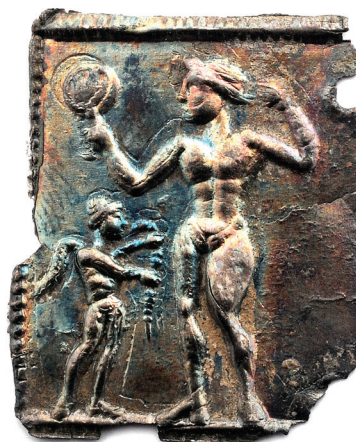
15 (428)

17 (5701)

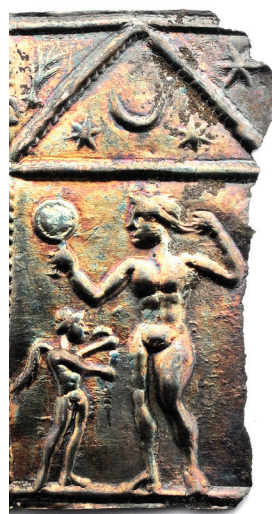
18 (2212)

19 (7798)

16 (933)

20 (7792)

Tab. 6. *Afrodita*

21 (610)

22 (2004)

23 (668)

24 (669)

Tab. 7. *Venera*

25 (69)

27 (33)

26 (653)

28 (15)

Tab. 8. Erot - Amor

29 (399)

30(400)

31 (403)

32 (404)

Tab. 9. *Erot - Amor*

33 (609)

34 (773)

Tab. 10. *Erot - Amor*

35 (247)

36 (248)

37 Šipovo

38 Foča

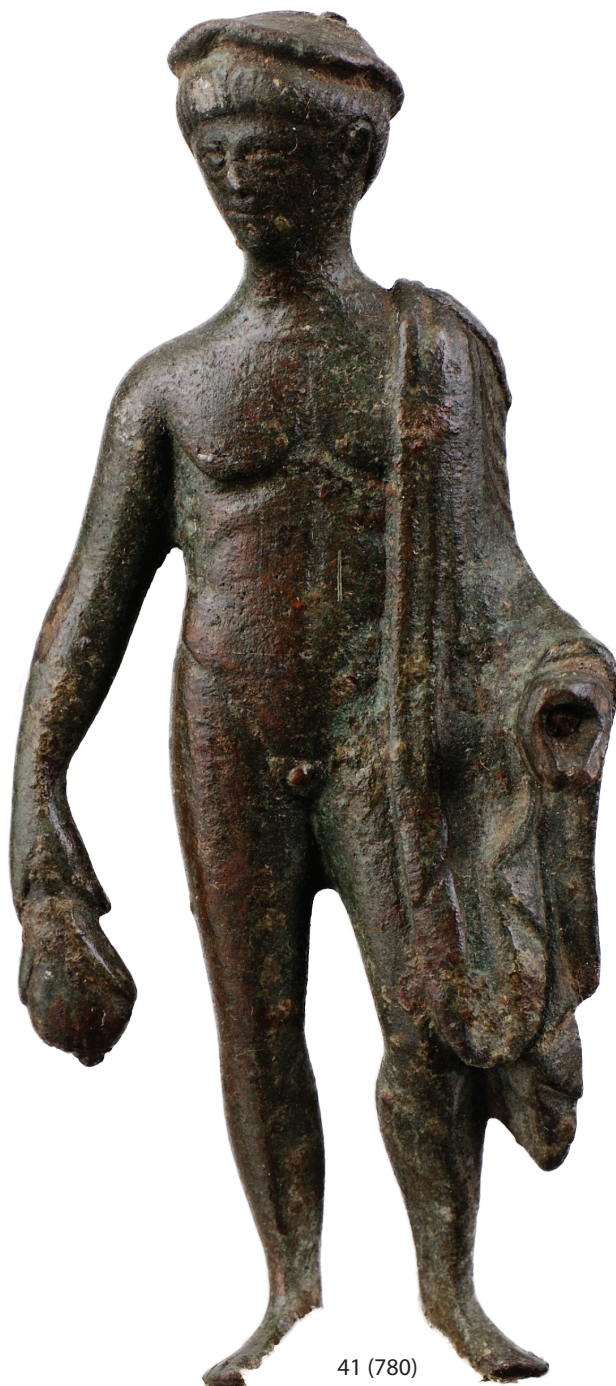
Tab. 11. Urne i arhitektonski dijelovi

39 (793)

40 (612)

41 (780)

Tab. 12. *Hermes/Merkur*

42 (5702)

Tab. 13. *Prijap*

43 (70)

44 (677)

45 (139)

Tab. 14. *Apolon*

46 (416)

47 (796)

Tab. 15. *Dioniz*

48 (666)

Tab. 16. *Hekata*

49 (401)

50 (402)

51 (705)

Tab. 17. *Nika*

52 (424)

Tab. 18. *Hetera*

Tab. 19. Prikaz nagog tijela

57 (142)

Tab. 20. *Goli mladić*

58 (707)

Tab. 21. Učitelj i učenik efeb

59 (131)

60 (132)

61 (133)

Tab. 22. *Itifalički muškarac*

Tab. 23. *Otmica djevojke*

Tab. 24. Privjesak-Amulet-Bulla

69 (878)

70 (881)

71 (1015)

72 (167)

Tab. 25. Vjenčani prsten

73 Stolac

74

Tab. 26. *Mozaik Minotaur i Spintria*

